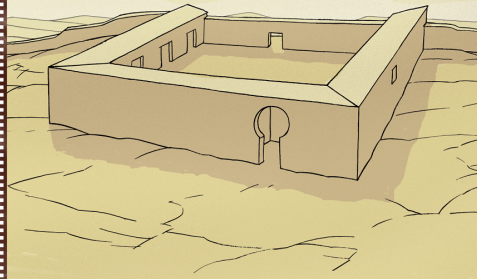
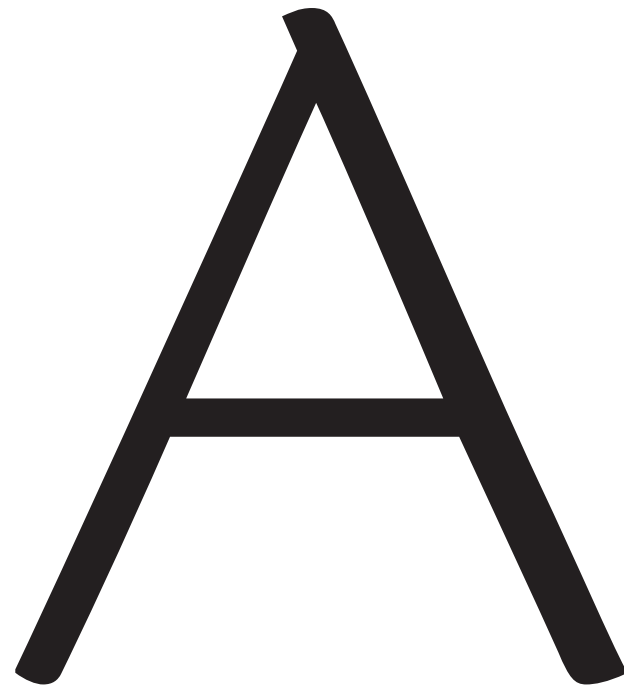

el Castellar
d'ELX
L'ORIGEN
D LA CIUTAT
MEDIEVAL

MUSEU ARQUEOLÒGIC I D'HISTÒRIA D'ELX
«ALEJANDRO RAMOS FOLQUÉS» MAHE
1 OCTUBRE • 8 DESEMBRE 2010

EL CASTELLAR D'ELX UN PROJECTE D'ARQUEOLOGIA MIEVEAL PER A ELX I EL SEU TERRITORI	17
José Luis Menéndez Fueyo Sonia Gutiérrez Lloret Pierre Guichard	
L'OCUPACIÓ PREHISTÒRICA DEL CASTELLAR	25
Juan A. López Padilla	
APUNTS SOBRE L'EDIFICI I DEL CASTELLAR D'ELX. ARQUITECTURA D'UNA CONSTRUCCIÓ SINGULAR	29
Sonia Gutiérrez Lloret Javier Martí Oltra José Luis Menéndez Fueyo	
APUNTS PER A L'ESTUDI DELS ESPAIS DOMÈSTICS EN ÈPOCA ISLÀMICA. AL VOLTANT DE L'EDIFICI III DEL CASTELLAR D'ELX	35
Sonia Gutiérrez Lloret Javier Martí Oltra José Luis Menéndez Fueyo	
EL REGISTRE CERÀMIC DEL CASTELLAR D'ELX I EL PROBLEMA CRONOLÒGIC	39
Josefa Pascual Pacheco Roberto Ferrer Carrión Joaquín Pina Mira Noelia Checa Martínez Lucía Candela Torregrosa	
LA PROBLEMÀTICA HISTÒRICA SOBRE EL CASTELLAR D'ELX LA PROBLÉMATIQUE HISTORIQUE DU CASTELLAR D'ELX	45
Pierre Guichard	
EL CASTELLAR D'ELX PROBLEMES I PROPOSTES SOBRE UN ASSENTAMENT SINGULAR	55
Sonia Gutiérrez Lloret José Luis Menéndez Fueyo	
BIBLIOGRAFÍA	65

Alejandro Soler Mur
Alcalde d'Elx

EL CASTELLAR D'ELX
L'ORIGEN DE LA CIUTAT MEDIEVAL

La riquesa dels jaciments arqueològics existents a la nostra ciutat ja va ser posada de manifest en el passat per historiadors i erudits, com ara Cristóbal Sanz, els germans Aurelià i Pere Ibarra o Alejandro Ramos, entre unes altres personalitats que ja formen part de la història d'Elx.

La col·laboració entre institucions ha fet possible unir els esforços del Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ), amb els de la Universitat d'Alacant i el Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE) per a realitzar una sèrie d'excavacions al Castellar de la Morera, al costat del Pantà d'Elx, on hi ha un dels nostres jaciments arqueològics més importants. El resultat de les investigacions dutes a terme al llarg dels últims anys es presenta ara al MAHE amb l'exposició "El Castellar d'Elx. L'origen de la ciutat medieval", mostra que divulga una etapa especialment confusa de la nostra història. Les excavacions realitzades al Castellar ens han permés obtenir una valuosa informació sobre el passat islàmic d'Elx, plantejant noves línies d'investigació relatives a la fundació de la ciutat en el seu actual emplaçament.

La potenciació de la qualitat ambiental d'Elx, recuperant i regenerant els espais d'interés del municipi, entre els quals hi ha el Pantà, és una de les accions que l'actual equip de govern municipal contempla dins del II Pla Estratègic – Futurelx, l'eina de gestió encaminada a consolidar la nostra ciutat com un lloc de progrés i creixement.

La protecció i revitalització d'un espai emblemàtic com és el Pantà i el seu entorn han de servir per a potenciar la nostra oferta turística i cultural, amb la posada en valor de rics jaciments com el del Castellar, la importància del qual queda palesa en aquesta exposició que es mostra al MAHE i que us convida a conèixer amb detall.

Joaquín Ripoll Serrano
President de la Diputació d'Alacant

EL CASTELLAR D'ELX
L'ORIGEN DE LA CIUTAT MEDIEVAL

L'exposició "El Castellar d'Elx. L'origen de la ciutat medieval" és el fruit d'una nova col·laboració científica sorgida entre la Diputació d'Alacant, a través del Museu Arqueològic d'Alacant –MARQ–, la Universitat d'Alacant i l'Ajuntament d'Elx, en la investigació d'un dels jaciments arqueològics més interessants, controvertits i oblidats que el panorama de l'arqueologia islàmica pot oferir a la província d'Alacant.

La indagació pretén materialitzar un lloc fins ara invisible i replantejar la problemàtica de l'assentament primerenc musulmà al territori d'Elx, donant una explicació arqueològica i històrica d'aquest excepcional assentament a la llum dels convulsos processos de formació d'una societat islàmica en els segles VIII i X, entre els quals se situa la problemàtica de la localització del topònim àrab Al-'Askar (el campament), aparent transsumpte d'una realitat percebuda com urbana pel geògraf oriental al-Yā'qūbī en la seua obra Kitāb al-buldan, datada a finals del segle IX.

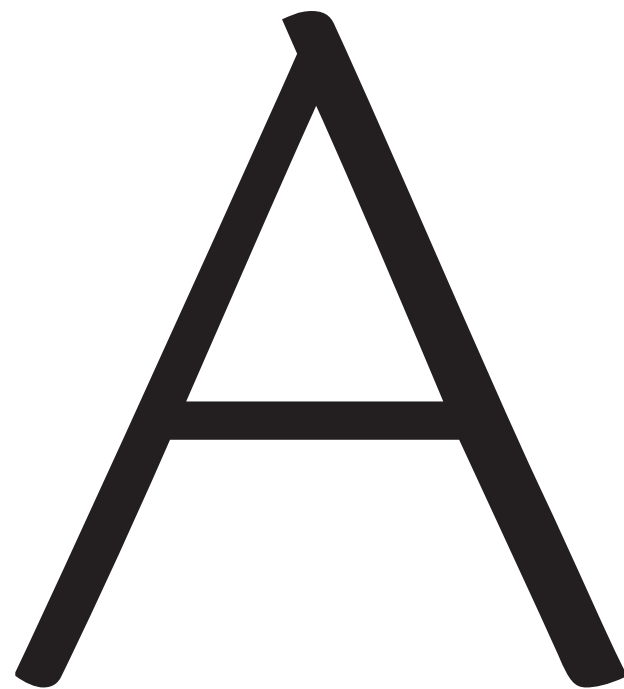
Aquesta exposició assumeix el compromís del MARQ de donar a conèixer les investigacions més recents realitzades en l'arqueologia alacantina, en aquest cas, sobre el món islàmic a Alacant, resultat de les excavacions realitzades per la Diputació a través del seu Museu Arqueològic, i que es van

iniciar fa quasi trenta anys amb els treballs al Ribat de Guardamar, al Castillo del Río d'Asp, al Castell d'Ambra a Pego i, més recentment, amb la restauració de la Torre almohade d'Almudaina.

La possibilitat de comptar amb una excel·lent infraestructura museística com el MAHE permet a Elx albergar aquesta exposició en un any on els seus principals esdeveniments estaran dirigits cap a la ciutat que ha donat origen a l'actual urbs il·licitana i que tindran la seua eclosió en els actes del XV Festival Medieval d'Elx.

Elx és una ciutat amb molta història. Una història on la Diputació ha col·laborat de forma permanent, tant en la posada en valor del jaciment de l'Alcúdia, juntament amb la Universitat d'Alacant, l'Ajuntament il·licità i la resta d'institucions que formen el Patronat de la Fundació del Museu Arqueològic de l'Alcúdia, com en la realització de diverses exposicions, sent la més recent la mostra de grafit, "Art espontani a Alacant", també en projectes científics, com ara les excavacions arqueològiques al Castellar d'Elx. Tot això se suma a la intensa i fructífera col·laboració amb l'urbs il·licitana des de la seua principal plataforma cultural, el MAHE.

Queda el meu agraïment a l'Institut Municipal de Cultura, a la Regidoria de Cultura i a l'Ajuntament d'Elx per la seua inestimable col·laboració i suport, així com al seu alcalde i, molt en particular, a tot el personal tècnic del MARQ i del MAHE per fer possible aquesta mostra que, sens dubte, suscitarà l'interès de tots. El Castellar d'Elx mereix un projecte consolidat per les institucions i que s'hi treballa amb una actuació interdisciplinària fidel a l'estil que el MARQ ha desenvolupat en els últims anys i que tan bons exemples ha oferit. El Castellar d'Elx mereix ocupar l'espai que li correspon en la història d'Elx.

Àngels Candela i Plaza
Tinent d'alcalde de Cultura

EL CASTELLAR D'ELX
L'ORIGEN DE LA CIUTAT MEDIEVAL

El coneixement del passat ha de constituir una eina indispensable per a l'esdevindre de les societats. L'arqueologia és una de les disciplines que, en major grau, contribueix a obtenir un millor coneixement d'èpoques pretèrites. L'exposició "El Castellar d'Elx. L'origen de la ciutat medieval", que es mostra al Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE), ens ofereix el resultat de les campanyes d'excavació realitzades durant els últims anys en aquest important jaciment del terme municipal il·licità. Aquesta investigació, impulsada pel Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ), amb la participació de la Universitat d'Alacant i amb el suport del MAHE, aporta un mica de llum sobre una de les èpoques més desconegudes de la nostra història, com és la que fa referència als primers segles de presència musulmana a les nostres terres. L'exposició mostra els resultats de les investigacions dutes a terme sobre la implantació de l'Islam al nostre territori, en els moments anteriors a la fundació de la medina d'Ilí, situada en l'actual centre històric de la ciutat.

Les excavacions realitzades al Castellar han posat de manifest importants troballes, com ara l'existència d'un recinte emmurallat d'enorme extensió, on cal destacar la presència d'un gran edifici situat a la part més alta del turó. Troballes que plantegen noves hipòtesis de treball que intentaran trobar respostes als nous interrogants que sorgeixen al llarg de tota investigació. De manera paral·lela, en divulgar la importància d'un enclavament com el del Castellar, situat als voltants del pantà d'Elx, s'aposta per la reivindicació i la posada en valor d'un espai molt volgut per la societat il·licitana.

En un món global, on les coses generals i les locals han de combinar-se sàviament, els descobriments sobre l'origen islàmic de la nostra ciutat han de contribuir a infondre valors com la tolerància i el respecte, necessaris al si d'una societat multicultural.

M

Manuel H. Olcina Domenech

Director tècnic del MARQ

R

Rafael Ramos Fernández

Director del MAHE

EL CASTELLAR D'ELX
L'ORIGEN DE LA CIUTAT MEDIEVAL

Una de les accions més importants de l'activitat del MARQ, tant del seu museu com de la seua fundació, és la col·laboració amb unes altres institucions culturals de la província. Aquesta és una bona ocasió per a demostrar tal objectiu. El Museu d'Alacant, dins del seu programa d'excavacions ordinàries, és a dir, en l'àmbit de la investigació científica, plataforma que ha d'animar ineludiblement la vida dels museus, ha organitzat i patrocinat l'excavació del Castellar d'Elx entre els anys 2007 i 2009. Normalment, els resultats dels anys d'esforç dedicats a extraure de la terra precioses dades històriques se circumscriuen a l'àmbit especialitzat. En poques ocasions, i en aquestes sovint de manera puntual i amb escàs abast, es mostren d'una manera accessible i comprensible per a tota la societat. En aquest sentit, la ruptura de tal inèrcia és una de les preocupacions permanents del MARQ i també, com ha demostrat unes altres vegades, del MAHE. És aquesta la raó per la qual ambdues institucions, depenents de la Diputació d'Alacant i de l'Ajuntament d'Elx respectivament, s'han posat d'acord en una iniciativa necessària i obligada.

El Castellar es troba al terme municipal il·licità, i la investigació realitzada el converteix en una fita fonamental per a comprendre la trajectòria històrica de la tercera ciutat valenciana.

La millor manera de fer arribar a tots la importància de la tasca arqueològica en aquest lloc i la seua transcendència ha estat organitzar una exposició al museu d'Elx, patrocinada per l'Institut Municipal de Cultura de qual depén administrativament. Totes les entitats esmentades han compartit i materialitzat, mitjançant la investigació i la difusió, una mateixa finalitat: acostar la cultura a la comunitat ciutadana.

El Castellar és un jaciment que ha suscitat l'interés d'erudits i arqueòlegs il·licitans des que fóra esmentat per primera vegada per Cristóbal Sanz a principis del s.XVII. La seua extensa muralla, que abraça una considerable extensió, així com la qualitat d'algunes de les construccions que afloraven, no van deixar indiferents Pere Ibarra o Alejandro Ramos. Coincidien en el seu caràcter medieval però sense poder precisar-ne ni la cronologia ni l'origen (prehistòric, tardoromà a partir del material moble arreplegat), ni el seu despoblament definitiu. Les modernes investigacions (Reynolds, Azuar, Gutiérrez) van remarcar la seua fàcies principal d'època medieval islàmica, però tampoc no era possible afinar els marges temporals o la seua funcionalitat. Amb aquestes interpretacions es podia intuir, però en absolut afirmar, que potser fóra un enclavament que podia completar en part l'etapa des que la l'ls del Pacte de Teodomir (sens dubte a l'Alcúdia), va quedar deserta en el segle VIII i la medina que va nàixer 3 km al nord, a partir de la qual es va desenvolupar l'actual Elx, etapa aquesta última que no es va donar abans dels inicis del s. XI. És a dir, hi havia incertesa per a definir la distribució, les característiques i l'evolució de la població durant més de dos segles. Una interpretació recent, que va estimular l'interés per aquest jaciment, va ser la interpretació de l'eminent medievalista francès P. Guichard, qui, a partir d'una metòdica revisió de les fonts, va llançar la

Manuel H. Olcina Domenech
Director tècnic del MARQ

Rafael Ramos Fernández
Director del MAHE

hipòtesi que es tractara d'*Al-Askar* (el campament), topònim que apareix en textos del segle IX. Per a abordar el repte d'intentar aclarir els dubtes i avançar en el coneixement històric, es va plantejar l'actuació arqueològica, amb un equip director format per especialistes del MARQ, de la Universitat d'Alacant i el concurs inestimable del mateix Dr. Guichard, de la Universitat Lumiere II de Lió. Per part del MARQ, José Luis Menéndez Fueyo acredita una llarga trajectòria com a medievalista i és responsable d'un altre gran projecte del MARQ: la vila d'Ifac, que suposa el fascinant redescobriments d'una població medieval en un dels paratges més emblemàtics de la costa mediterrània peninsular. De la Universitat d'Alacant, la professora Sonia Gutiérrez, amb una línia troncal d'investigació que se centra en les etapes d'ocàs del món antic i la cristallització de la cultura islàmica, ha realitzat treballs extraordinaris d'obligada referència per a tot arqueòleg, siga quina siga la seua específica dedicació. De l'ampli equip científic, en forma part Rafael Azuar, també de l'equip del MARQ, impulsor de la renovació dels estudis d'arqueologia medieval valenciana i director de les excavacions d'alguns dels més importants jaciments islàmics de les nostres terres com ara la Ràbita de Guardamar. A voltant del projecte del MARQ han concorregut aquells que millor podien abordar el problema històric que ens ocupa. La col·laboració és la millor i més eficaç eina en tota activitat, més quan s'ha de considerar la lògica limitació de recursos disponibles. I la col·laboració, ja ho déiem al principi, ha donat forma a l'altre i essencial vessant científic, la divulgació. En aquest sentit, les institucions il·licitanes, amb el seu Institut Municipal de Cultura al capdavant, han recolzat des d'un principi aquest projecte i,

especialment, la seua vessant divulgativa. Si la investigació és una part ineludible de la tasca museística no és menor la que li correspon a la difusió. D'aquesta manera, la programació expositiva del renovat museu d'Elx té, com un dels seus objectius prioritaris, donar a conèixer la seua pròpia història als il·licitans, des de les noves formes d'entendre la disciplina històrica, però sense oblidar aquells que ens han precedit. El projecte actual és el fruit d'una col·laboració que, sens dubte, ha de consolidar línies de participació en futurs projectes.

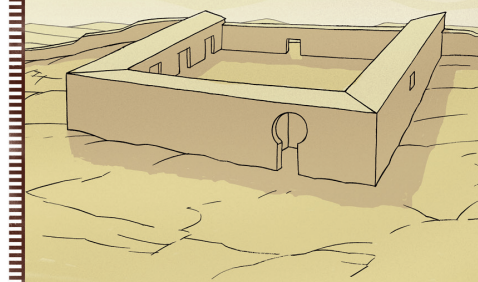
Per fi, volem donar les gràcies a tot el equip científic que ha fet possible aquesta exposició y al personal del MARQ (particularment al seu departament de restauració) y del MAHE que ha participat activament en la seua producció. També a la coordinadora dels museus il·licitans Anna Álvarez, qui, des del primer moment, va donar suport a aquesta iniciativa, i a Rafael Martínez, que ha coordinat la producció de la mostra. L'exposició i el seu catàleg, que es donen a conèixer en el millor marc possible tot coincidint amb el Festival Medieval d'Elx, presenten l'estat de la qüestió en matèria arquitectònica, registre ceràmic i discussió històrica; aclareixen interrogants, però, de manera inevitable, n'obrin d'altres que seran resolts aprofundint en la dedicació científica. No obstant això, per mitjà de la informació gràfica i dels materials exposats al MAHE i la lectura dels articles que conformen aquest llibre, als autors del qual és necessari reconèixer-los l'esforç en la seua elaboració, un fosc retall de la història d'Elx comença a ser transmés amb més claredat.

Manuel H. Olcina Domenech
Director tècnic del MARQ

Rafael Ramos Fernández
Director del MAHE

el Castellar
d'ELX
L'ORIGEN
DE LA CIUTAT
MEDIIEVAL

MUSEU ARQUEOLÒGIC I D'HISTÒRIA D'ELX
«ALEJANDRO RAMOS FOLQUÉS» MAHE
1 OCTUBRE • 8 DESEMBRE 2010

EL CASTELLAR D'ELX

UN PROJECTE D'ARQUEOLOGIA MEDIIEVAL PER A ELX I EL SEU TERRITORI

«La colina así llamada, merece, por su situación topográfica, historia militar y riqueza arqueológica, que la coloquemos en el primer lugar del presente estudio...»

Pere Ibarra, *Elche. Materiales para su historia*, 1926

El projecte de recerca arqueològica sobre el jaciment il·licità del Castellar de la Morera (Elx) té com a objectiu documentar, potser, un dels jaciments arqueològics més interessants, controvertits i oblidats que el panorama de l'arqueologia islàmica pot oferir a la província d'Alacant [FIGURA 1].

La investigació ha estat impulsada pel Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ), amb la participació de la Universitat d'Alacant i el suport del Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE) i ha sorgit com un revulsiu davant l'abandonament secular d'aquest important jaciment d'Elx, esmentat ja per Cristóbal Sanz el 1621 i donat a conèixer per l'historiador il·licità Pere Ibarra a finals dels anys vint del passat segle, però oblidat per la investigació recent. Aquest projecte pretén materialitzar un lloc fins ara invisible i replantejar la problemàtica de l'assentament primerenc musulmà a la regió d'Elx. Es tracta d'una investigació d'equip, dirigida per Pierre Guichard, Sonia Gutiérrez Lloret i José Luis Menéndez Fueyo, amb la col·laboració d'un equip científic que integra, entre d'altres investigadors, Rafael Azuar Ruiz, Javier Martí i Josefa Pascual, amb el suport del treball tècnic dels arqueòlegs Roberto Ferrer Carrión i Joaquín Pina Mira, a més de diferents experts en camps col·laterals com la Prehistòria i la Zooarqueologia.

El seu objectiu primordial és l'explicació històrica de l'assentament a la llum dels convulsos processos de formació d'una societat islàmica

entre els segles VIII i X, entre els quals se situa la problemàtica de la localització del topònim àrab *Al-Askar* (el campament), aparent transsumpte d'una realitat percebuda com urbana pel geògraf oriental al-Ya'qūbī en la seua obra *Kitab al-buldan*, datada a finals del segle IX. L'eventual identificació d'aquest emplaçament amb el jaciment explorat ha estat recentment formulada per P. Guichard (2007, 99-105), a partir de la confrontació rigorosa de les fonts àrabs (al-Ya'qūbī, al-'Udri⁽¹⁾, o Ibn Hlayyān⁽²⁾) amb el valuós testimoni de la *Yamhara* o tractat de genealogia d'Ibn Hazm⁽³⁾, que situa als districtes i voltants d'Elx el llinatge àrab dels Banū al-Sayh, famosos pels seus episodis de dissidència als castells d'Alacant i Callosa de Segura entre els anys 924 i 928. És just reconèixer que aquesta interessant hipòtesi del professor Guichard, unida a la seua empena a l'hora de plantejar la possible realització d'una actuació arqueològica al jaciment, va calar fons en l'equip tècnic del MARQ, que va assumir la tasca de coordinació dels diferents membres de l'equip científic i el plantejament de l'estratègia de treball. D'aquesta manera, i arbitrat pels fons del Pla Anual d'Actuacions Arqueològiques de la Diputació d'Alacant, s'ha dissenyat un projecte trianual destinat a documentar aquest important enclavament a la conca del Vinalopó i replantejar, a través de la documentació arqueològica obtinguda, la problemàtica de l'assentament primerenc musulmà a la regió d'Elx, més enllà del fet que es tracte o no de l'*al-Askar* de què parlen les fonts àrabs.

01. Vista panoràmica del Castellar d'Elx.

José Luis Menéndez Fueyo
Museu Arqueològic d'Alacant
(MARQ)

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

Pierre Guichard
Université Lumière II - Lyon

(1) *Al-masalik ila gami al-mamalik*, Molina López, E., 1972.

(2) *Kitab al-muqtabis fi ta rij riyal al-Andalus*, Viguera, M.J. i Corriente, F., (trads.), 1981.

(3) *Kitab yamharat ansab al-arab*, Téres, E., 1957, 53-112 i 337-376.

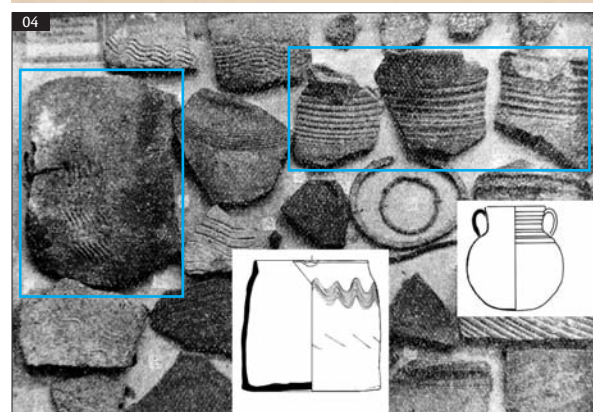
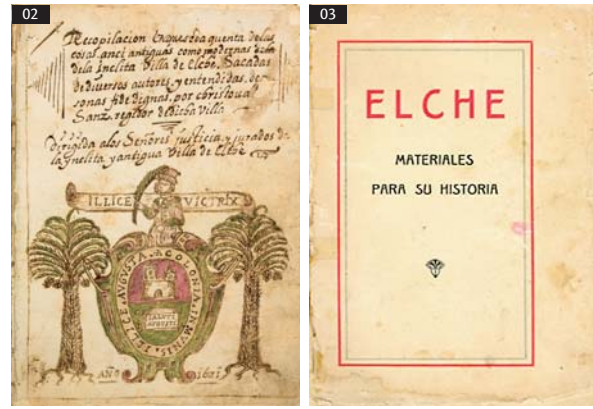
HISTORIOGRAFIA

Com ja hem assenyalat abans, les mencions al Castellar de la Morera han estat freqüents en la historiografia moderna i contemporània. La historiografia alacantina referent al jaciment es remunta al treball pioner de Cristóbal Sanz, en la seua obra *Recopilación en que se da quenta de las cosas ancí antigüas como modernas de la ínclita villa de Elche, sacadas de diversos autores y de entendidas personas fidedignas, por Cristóbal Sanz, regidor de dicha villa*, manuscrit del 1621 publicat sota el títol *Antigüedades y Glorias de la Villa de Elche*, on ja apareix el jaciment en qüestió, tot i que adscrit a l'època romana, cosa freqüent en aquella època⁽⁴⁾ [FIGURA 2].

No obstant això, els primers treballs amb un sentit arqueològic més actual van ser realitzats per Pere Ibarra Ruiz en les primeres dècades del segle XX, on es va abordar una arrega de materials que van ser publicats el 1926 en la seua obra *Elche. Materiales para su historia* [FIGURA 3], basada en les excavacions realitzades al jaciment l'any 1914. Allà identifica algunes estructures visibles a la part alta del turó com «un cuartel fortificado cuya traza medieval recuerda, por su figura, su emplazamiento muy primitivo, y por su aspecto y materiales, una restauración que obedeció a nuestras luchas interiores en el siglo XV...» (Ibarra, 1926, 1), alhora que identifica com a prehistòriques les produccions ceràmiques extretes del jaciment [FIGURA 4] que, gràcies a l'acurada reproducció fotogràfica que acompanya la publicació, van poder ser reconegudes com medievals (Gutiérrez Lloret, 1996, 366).

Posteriorment, ja en la dècada dels 50 del segle XX, l'investigador Alejandro Ramos Folqués [FIGURA 5] va publicar en l'*Anuario de Estudios Arqueológicos* de l'any 1953, un article titulat "Mapa arqueológico del término municipal de Elche" on assenyalava que l'altiplà del Castellar de la Morera «... estuvo defendida por fuerte muralla de más de un metro de ancha, formada por grandes piedras, algunas de ellas tal vez de una tonelada, sin argamasa en su base y con piedras de menor tamaño unidas con mortero en la parte superior» i esmenta, arreplegant l'esperit de les observacions d'Ibarra, que en «... la parte más elevada de la sierra, al NE, hay una construcción romana o árabe restaurada en la Edad Media, en la que se distingue una especie de patio de armas rodeado de habitaciones pequeñas». Per fi, indica que «... abunda la cerámica neolítica con ornamentación varia, hachas y percutores de ofita, puntas de flecha de sílex, dientes de hoz o sierra y piedras de arenisca cuarzosa utilizadas como amoladeras...», així com que «... se encontraron dos esqueletos, uno de ellos con varios brazaletes y sortijas de bronce; junto a ellos había armas de piedra y trozos de cerámica de barro negro micáceo...» (Ramos Folqués, 1953, 346). Anys després, el seu fill Rafael Ramos Fernández torna a recuperar aquesta descripció en la seua obra *La ciudad romana de Ilici. Estudio arqueológico*, publicada l'any 1975.

El següent treball centrat en el jaciment va ser un estudi col·lectiu del Grup Il·licità d'Estudis Arqueològics, publicat en els anys 80, a la revista de l'Institut d'Estudis Alacantins -actual Institut Juan Gil-Albert-. Es tracta del primer intent seriós d'establir una evolució històrica de

02. Portada del llibre de Cristóbal Sanz. Any 1621. 03. Retrat de Pere Ibarra i portada del seu llibre *Elche. Materiales para su historia*. Any 1926. 04. Materials del Castellar recollits per P. Ibarra amb la identificació gràfica d'alguns fragments com ceràmiques d'època islàmica. 05. Alejandro Ramos Folqués en un "cabxirulet" del Castellar d'Elx.

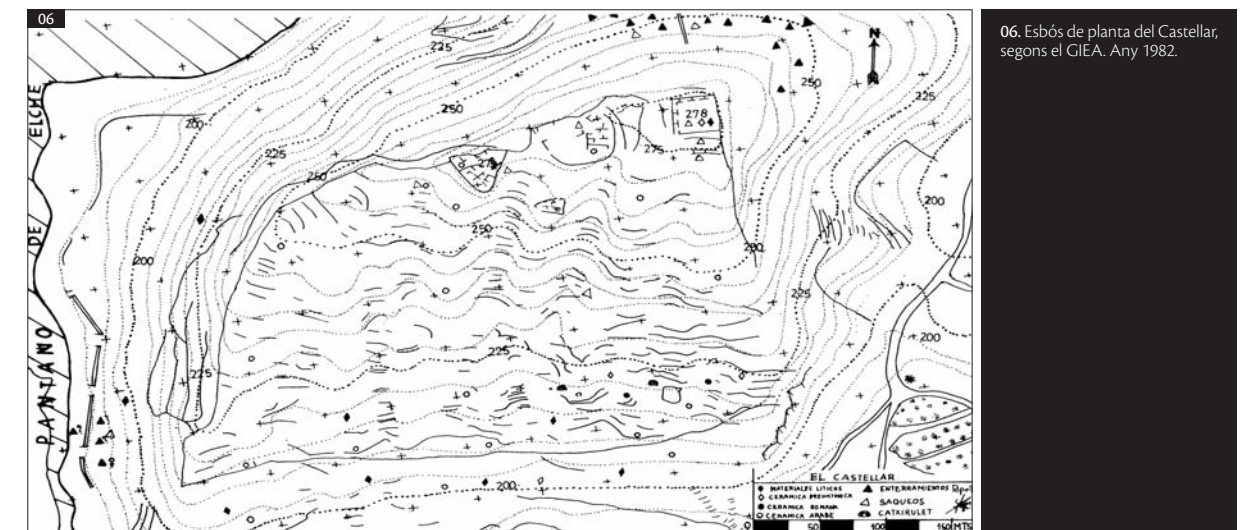
els diferents restes constructives que hi ha al Castellar. Per això, el grup va realitzar un exhaustiu treball de documentació de camp destinat a «facilitar a l'estudi de l'arqueologia, i en especial de la medieval, una àmplia pista per a enlairar-se que li permeta sobrevolar els molts obstacles i establir les bases generals del jaciment...» (GIEA, 1982, 68). Aquest estudi conté la primera planimetria bàsica del jaciment, on s'identifiquen diferents àrees d'ocupació que abasten des de la prehistòria fins a l'edat mitjana [FIGURA 6]. D'aquesta manera, documenten l'existència de materials prehistòrics -restes litiqües, alguna dent de falç, una destal, i una tomba amb ofrenes- localitzats al vessant sud del jaciment i que, al seu parer, havien de correspondre a un camp de cultiu del proper jaciment prehistòric del Puntal del Búho.

També van localitzar materials d'època tardoromana -àmfores, fragments de *terra sigillata* africana i ceràmiques amb pilots de fang corresponents a la forma Gutiérrez M10.1- que, tot i la seua escassetat, suggereixen l'existència d'un assentament tardoromà d'altura al turó o almenys una ocupació puntual. No obstant això, els materials més abundants eren indubtablement els corresponents a l'època islàmica, que apareixien dispersos per tota la superfície del jaciment, i més abundants al vessant sud, on van aparèixer diversos fragments de gerres amb cordó plàstic en relleu, marmites, un fragment d'olla escotada, restes de tapadores planes i, fins i tot, un cressol de piqueta del tipus 6.2. del Ribat Califal de Guardamar del Segura, datat entre la segona meitat del segle X i el primer quart del segle XI, a més de dues espàtules de bronze.

Amb posterioritat a aquest treball, Paul Reynolds (1993) va presentar alguns materials relacionats amb el Castellar de la Morera en el seu estudi regional *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alacant, Spain), 400-700 AD*⁽⁵⁾. Aquest autor l'inclou dins dels assentaments en altura del segle V que perduren en el segle VI, encara que matisa que a Elx no hi ha dades per portar la seua data al segle V, tot i que assenyalava haver arreplegat ceràmiques d'època altoimperial. Les ceràmiques dels grups 7 i 9, on cita fragments localitzats al jaciment, són datades per aquest autor al segle VII, amb una perduració fins al

VIII, alhora que indica que el jaciment «... es compara marcadament amb els poblaments islàmics que descriu P. Guichard que tenen una cronologia més àmplia, arribant al segle X i potser el segle XI, contemporani dels Castellars de Petrer...» (REYNOLDS, 1985, 264). Avançant en el temps, també Rafael Azuar Ruiz ha tractat alguns aspectes del jaciment en els seus treballs. En concret, en una síntesi sobre les fortificacions del Vinalopó entre els segles VIII al XI, revisa les hipòtesis anteriors sobre l'origen dels assentaments fortificats al *Sharq al-Andalus*, traçant un estat de la qüestió de la informació arqueològica disponible fins aquell moment. Inclou el Castellar entre els "primers *husun*" i assenyalava que es tracta d'un assentament de gran importància encara que de difícil interpretació, ja que les seues estructures estan destruïdes i mai no han estat objecte d'una excavació sistemàtica (Azuar Ruiz, 1994, 67-103).

Finalment, l'estudi regional sobre el poblament de la *Cora de Tudmir* de S. Gutiérrez Lloret (1996) estableix algunes de les bases del treball de recerca que ara aquest equip científic es proposa de realitzar en integrar l'assentament dins d'un context històric determinat, fonamental per a conèixer el seu origen i la seua evolució. Des de la seua perspectiva, el Castellar es defineix com un poblat fortificat, un tipus d'assentament molt determinat que apareix en els llinars del segle X, en relació amb la major islamització social i la desestructuració de les xarxes d'assentaments en altura després de la *fitna*. Es tractaria d'un nou tipus d'hàbitat fortificat que pot construir *ex novo* o, al contrari, aprofitar el solar d'antics refugis encinglerats. Més que de refugis en altura per a eventuals situacions de perill, el Castellar seria un veritable poblat emmurallat que aprofita la superfície plana del turó per a edificar l'àrea domèstica. El seu caràcter fortificat està fora de tot dubte, per raó de la seua potent muralla perimetral, a la qual cosa s'afegeix l'elecció d'un turó elevat amb punts fàcilment defensables per la seua abrupta orografia i que presenten elements fortificats a les zones aparentment més febles. En aquest context de discussió sobre el significat històric i social de la islamització, s'inscriu igualment la recent reflexió, anteriorment esmentada, de Pierre Guichard (2007, 99-105), sobre l'eventual i la discutible identificació del

06. Esbós de planta del Castellar, segons el GIEA. Any 1982.

(4) «En la partida de Beniay vemos también edificios de Lugar, y en el Castellar de la Morera, muy cerca de aquí, hay pedazos de murallas. De manera que todo nuestro término lleno de edificios romanos y sembrado de monedas vistosas y medallas antiguas que cada día se van hallando...» (SANZ, 1621, 107).

(5) També es pot consultar REYNOLDS, P., 1985: "Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante", *Lucentum IV*, (Universitat d'Alacant), pp. 245-265.

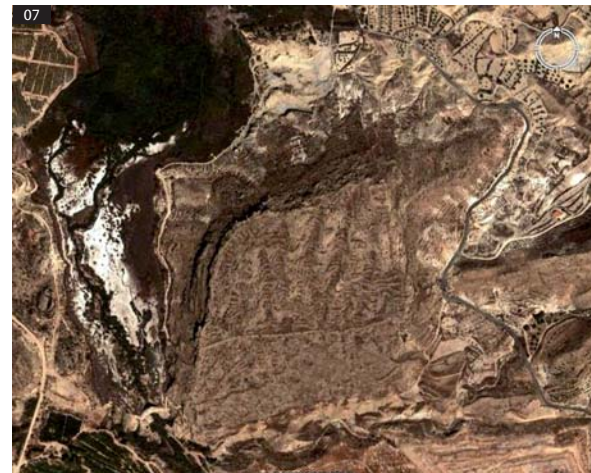
lloc amb el misteriós topònim "pseudourbà" d'al-Askar i que ha constituït indubtablement un dels al·licients del projecte.

SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El Castellar de la Morera és una muntanya aïllada dels últims contraforts de la Serra del Tabaià amb una altitud màxima de 278 msnm, situat al marge esquerre del riu Vinalopó a uns cinc quilòmetres al nord de la ciutat d'Elx. El turó està limitat al nord-oest pel pantà d'Elx, a l'est pel canal del Castellar, pel qual discorre el camí del Racó de Morera, i al sud pel barranc que el separa de la Serra del Búho [FIGURA 7]. És pràcticament inexpugnable per tots els costats, excepte pel front meridional que baixa formant un suau pendent, on va ser construïda una impressionant muralla de més de dos metres d'amplària que conserva fins a un metre i mig d'alçària en alguns trams. Aquest llenç, de maçoneria disposada en sec -encara que en alguns sectors s'observen vestigis de morter-, recorre el turó configurant un recinte fortificat en forma de quadrilàter irregular amb unes dimensions que són 158 metres a la banda sud, 260 metres al nord-oest, 348 metres al nord i 286 metres a l'est, amb una superfície de 480.000 metres quadrats. Tota la superfície interior que baixa cap al sud apareix totalment amargenada amb maçoneria en sec i les restes d'estructures d'habitació es concentren a la zona septentrional [FIGURA 8].

EL RECINTE EMMURALLAT

A falta d'un estudi més precís de la fortificació que esperem emprendre en la segona campanya de l'any 2008, el recinte emmurallat és un dels elements més presents i significatius del conjunt arqueològic existent al Castellar de la Morera. Amb llenços que superen els 325 metres de longitud i amb una amplària mitjana d'1,50 metres, la muralla envolta el jaciment en tots els seus fronts. És cert que hi ha aparents discontinuïtats, sobretot en el front nord-oest del turó, el que dona al pantà d'Elx, però la topografia realitzada durant aquesta primera campanya ha permès completar pràcticament el recinte. Aquest recinte presenta algunes particularitats interessants que cal ressenyar. En primer lloc, s'hi observa l'existència d'una doble fàbrica

07. Vista aèria del Castellar d'Elx.

constructiva, cosa que podria indicar l'existència de dues fases constructives i cronològiques a la muralla: d'una banda, l'obra predominant en pedra seca [FIGURA 9], amb filades de disposició horitzontal, encaixant la maçoneria i ajustant els espais, buscant la disposició dels blocs més grans en les parts baixes dels murs. D'una altra, la segona fàbrica, localitzada en certs sectors del recinte, és igualment de maçoneria irregular disposada en filades, però apareix travada amb morter de fang de tonalitat marró. Ambdues fàbriques són constant habitual, com veurem breument, en la resta d'espais constructius del jaciment.

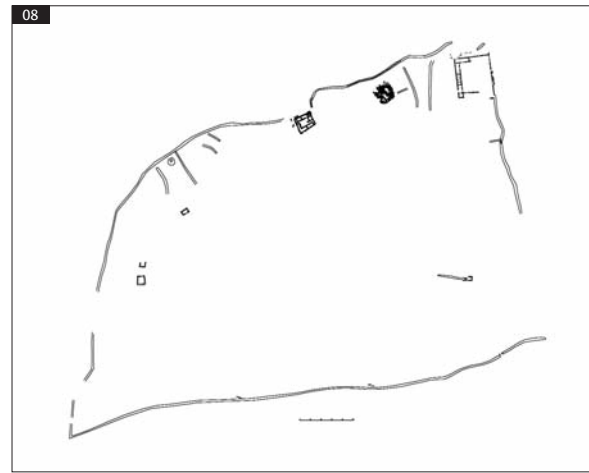
Un segon aspecte que cal ressenyar és la presència d'un engrossiment intern al front nord de la muralla, es tracta d'un mur adossat a la seua cara interna, un nou mur que actuaria -és una hipòtesi de treball- com un caminal o pas de ronda per recórrer la muralla i acostar-se al parapet de protecció.

Al front sud es documenten igualment esforços semblants, tot i que en aquesta ocasió s'obtenen de l'aprimament del gruix total de l'obra. En ambdós casos, i sense entrar en una anàlisi encara prematura de les formes d'organització dels processos productius arquitectònics, les dues solucions denoten una planificació anterior i una complexitat defensiva que farà l'estudi del recinte emmurallat una de les pedres angulars d'aquest projecte en el futur.

L'ACRÒPOLIS

La cota més alta a l'angle nord-est del jaciment l'ocupa una plataforma regular que sembla actuar d'acròpolis [FIGURA 10] i que està presidida per una estructura rectangular d'uns 35 metres de costat -anomenat popularment com *el Castellet* - realitzada en maçoneria travada i revocada amb morter de calç, amb un pati central al qual se li obrin en els costats nord i oest dues i tres habitacions respectivament.

Aquesta construcció, que conserva un alçària de murs superior a la resta de les estructures, va ser considerada una caserna medieval restaurada amb motiu de les guerres del segle XV, segons va expressar Ibarra en els seus estudis, tot i que al jaciment no s'observen empremtes d'una ocupació posterior al segle XI i els materials que

08. Planta actualitzada de les restes del Castellar d'Elx.

s'hi troben concorden en tot amb la resta. Als voltants es poden reconèixer estructures de possibles habitatges amb el que podien ser patis i habitacions amb grans lloses que delimiten les portes. Hi ha restes d'una necròpolis als vessants nord i oest que aprofita esquerdes i clevills cobrint-se en algun cas amb lloses de calcària.

PLANTEJAMENT I RESULTATS PRELIMINARS DE LA CAMPANYA DEL 2007

L'actuació plantejada per al primer any, realitzada el setembre del 2007, va permetre a l'equip tècnic assegurar la informació bàsica amb la qual dissenyar qualsevol estratègia de recerca arqueològica posterior. Per a això, es va plantejar una prospecció extensiva del jaciment i les zones circumdants a aquest, així com la realització d'una topografia i planimetria actualitzades de les restes existents, que constituïsquen la plataforma digital on integrar igualment les restes que la mateixa intervenció exhume i/o documente.

Paral·lelament a aquests treballs de documentació, la prospecció extensiva es va centrar al turó on hi ha el jaciment i les parcel·les més properes a aquest. Es pretenia així localitzar el material arqueològic, establir la seua major o menor freqüència espacial i aconseguir la necessària adscripció cronològica d'aquest. Per emprendre aquesta tasca, es van establir diferents àrees de treball -anomenades àrees de prospecció (AP)-, adaptades a la realitat

topogràfica del turó i delimitades pels accidents geogràfics o per les seues referències visuals.

Aquestes grans àrees de prospecció se subdividien en diferents sectors que permetien localitzar amb més precisió espacial l'arregle del material arqueològic. En cada un d'aquests subsectors, es va realitzar una prospecció intensiva documentada en una fitxa d'unitat de prospecció (UP). Si durant el procés de prospecció s'aconseguia identificar una estructura, una acumulació determinada de material en un punt concret o un altre element que fóra necessari diferenciar, s'obria una nova unitat de prospecció seguint la numeració correlativa de cada sector (1101, 1102... i així successivament). D'aquesta manera, i atesa l'enorme extensió del jaciment -13,4 hectàrees-, vam obtenir la informació precisa d'on es localitzava el material arqueològic arreglat, fonamental per a establir les àrees de concentració. Els resultats de la prospecció són bàsics en el procés de la investigació i caldrà reconèixer la implicació del grup d'estudiants i voluntaris que han integrat l'equip d'aquesta primera campanya, en especial la de les arqueòlogues Lucía Candela Torregrosa i Noelia Checa Martínez que, sota la direcció dels que subscriuen açò, van realitzar les tasques de rentat i inventari del material arqueològic en el marc del treball de recerca tutelada del Màster oficial de la Universitat d'Alacant *Arqueologia professional: eines per a la gestió integral del patrimoni arqueològic*⁽⁶⁾.

09. Vista del turó del Castellar. A la dreta, les restes de la muralla. Arxiu Gràfic MARQ. 10. Vista aèria de la plataforma superior del Castellar d'Elx. Arxiu Gràfic MARQ.

(6) L'equip de la primera campanya el van formar José Manuel Pérez Ferri, Alejandro González Alegre, Irene Palomo Busto, Miriam Parra Villaescusa, Noelia Checa Martínez i Lucía Candela Torregrosa, amb el suport en les tasques tècniques dels arqueòlegs Roberto Ferrer Carrión i Joaquín Pina Mira, els quals també estan realitzant els dibuixos del material arqueològic de la prospecció. A tots ells, i en especial a aquests últims, els agraïm des d'aquestes línies la seua implicació en el projecte. Gràcies a l'esforç de tots.

11. Treballs d'excavació a la Estada II de l'Edifici I del Castellar. Any 2008. Arxiu Gràfic MARQ.

La prospecció, a més de realitzar l'arplega sistemàtica de material arqueològic, ha permès documentar tot el recinte emmurallat així com diferents complexos constructius disseminats principalment per la part mitjana i més alta del turó. Van ser aquestes àrees les que cridaren l'atenció de l'equip tècnic, convertint-se en les àrees de treball de les dues següents campanyes.

Una de les possibilitats que oferia la prospecció superficial era obtenir una estimació prou convincent sobre la cronologia del jaciment, posada en dubte en diferents ocasions per la historiografia en el passat. La revisió superficial de tota la superfície del jaciment ha atorgat un volum de material amb el qual podem aportar dades concloents sobre aquesta qüestió cronològica.

Dins del material medieval, hem intentat establir patrons formals que ens permeteren identificar formes ceràmiques concretes en el major nombre de fragments possibles. En tots els sectors documentats podem observar un domini de tres formes bàsiques: la primera, les formes d'aigua, dominades per la presència de la sèrie gerra-o, en les seues diferents accepcions formals, la tipologia de les quals no anem a desenvolupar ací, atesa l'adscripció superficial del conjunt. La segona forma dominant serien les ceràmiques d'emmagatzematge i contenció, dominada per la presència de la sèrie Gerra, encara que en el sector I la seua presència és quasi testimonial.

La tercera forma dominant serien les ceràmiques de foc o de cuina, representades per la sèrie marmita, també amb una variada cronologia de la qual, en l'estudi preliminar dels materials, indicarem els

seus puntals cronològics i formals. També convé destacar la presència de les típiques olles valencianes, molt presents, sobretot, al sector II i III. Com a tipus residuals podem indicar la presència de formes d'il·luminació, com ara els cresols, encara que en una baixa freqüència.

LA CAMPANYA DEL 2008

Acabada la primera fase de treballs de documentació prèvia i a la vista dels resultats preliminars de la prospecció, vam considerar que les zones de major interès per a realitzar una actuació intensiva eren les ubicades a la plataforma superior, que conservava la major quantitat de restes constructives, lloc on hi ha els principals edificis identificats en la campanya de l'any anterior.

Entre els tres edificis identificats en la prospecció, ens interessava treballar en els dos millor conservats⁽⁷⁾. En primer lloc, el *Castellet* o edifici I, el que major superfície de construcció presentava i major interès, atesa la seua planta. En segon lloc, dels dos possibles habitatges, ens vam centrar en el més extrem de la plataforma, el situat a l'oest, anomenat edifici III, fonamentalment per la seua millor conservació i major grau de rebliment, que ens podia permetre obtenir seqüències estratigràfiques sense alterar i restes constructives en millor estat que l'edifici II, que mostrava un estat de conservació més deficient i escassa potència de rebliments arqueològics.

Els equips es van dividir en dos sectors. El primer, centrat en l'excavació d'una de les estances de l'edifici, la vam definir com E-II i que va ser triada perquè no havia estat espoliada ni havia patit els

processos erosius que es van produir en el front nord de l'edifici durant els anys anteriors [FIGURA 11]. L'excavació de l'E-II va oferir múltiples dades d'interès, ja que es va poder identificar el paviment original de l'estança, el qual estava dividit en dues parts per un lleuger esglaó que convertia una part de l'estança en una plataforma xicoteta elevada, a manera de banc d'alcova. En l'accés a l'estança van aparèixer les dues pollegueres de pedra on es fixaven els batents de la porta de doble fulla que separava l'interior de l'estança de l'exterior del pati central de l'edifici.

Al seu torn, la seqüència estratigràfica documentada a l'E-II va oferir una primera confirmació fiable del fet que el material ceràmic que contenien els estrats més antics de l'estança, aquells relacionats amb la fundació de l'edifici, no podien anar més enllà d'un interval comprés entre la segona meitat del segle X i la primera meitat del segle XI. Aquest fet va permetre eliminar, sens dubte, les adscripcions feudals amb què s'havia identificat aquest singular edifici (Ibarra, 1926; Ramos Folqués, 1953).

Paral·lelament, vam iniciar els treballs de documentació a l'edifici III, atesa la seua millor conservació, producte d'un major rebliment arqueològic [FIGURA 12]. Vam començar els treballs en l'estança més llarga de l'habitatge, la situada al nord, que semblava disposar d'una zona tapiada que separava dos espais diferents. L'excavació parcial d'aquesta superfície va revelar dades interessants sobre els sistemes d'adaptació a la roca natural que van utilitzar els constructors de l'habitatge. Alguns objectes van ser recuperats en les tasques d'excavació de l'habitatge, entre ells cal destacar un parell d'agulles amb la part medial en forma helicoidal.

LA CAMPANYA DEL 2009

La campanya de l'any 2009, tercera i última de la trilogia prevista, es va iniciar sent l'equip plenament conscient que seria clarament insuficient per a documentar tota la potent i reveladora claredat arqueològica que estava oferint el Castellar⁽⁸⁾. Els treballs es van centrar en els mateixos sectors que l'any 2008: edifici I i l'habitatge o edifici III, ambdós ubicats a la plataforma superior del recinte emmurallat.

12 i 13. Treballs d'excavació a l'Edifici III i en la Muralla Sud del Castellar. Any 2009. Arxiu Gràfic MARQ.

En el cas de l'edifici I es va excavar l'estança I, contigua a l'excavada l'any anterior. L'especial morfologia permetia albergar l'esperança de trobar part del sistema d'ingrés a l'edifici, com es va confirmar en descobrir una doble obertura confrontada i una estança annexa relacionada amb aquest ingrés, situat al sud-oest de l'edifici. Es va confirmar igualment la peculiar disposició en "U" de les estances que flanquegen el pati central de l'edifici, per tres dels seus costats, disposades longitudinalment i amb accessos independents des del mateix pati. Pel que fa a l'habitatge III, es va finalitzar l'excavació de la primera estança de l'edifici, ubicada al nord, delimitant i netejant la resta del conjunt constructiu de l'habitatge, cosa que va permetre descobrir la seua planta completa, d'on va resultar un complex d'uns 200 metres quadrats, organitzat a través d'un pati central, al voltant del qual es disposen diferents estances les funcions de les quals encara no hem pogut determinar, en l'espera que el projecte continue i permeti una excavació en extensió de major amplitud.

No obstant això, no podíem desaprovechar l'ocasió de començar els treballs de documentació de l'enorme recinte emmurallat. La seua longitud complicava en excés les tasques d'una campanya de 15 dies, ja que només un bon apropament a la realitat de la muralla del Castellar exigiria diverses campanyes de dedicació plena. S'hi van realitzar dos sondejos puntuals amb l'objectiu d'obtenir seqüència estratigràfica que reflectira pautes constructives i cronològiques concretes amb què datar el recinte [FIGURA 13]. D'una banda, interessava conèixer les dues fàbriques que presenta el recinte, la de pedra seca i la que mostra el morter de calç amb lliscat a cara vista, idèntiques fàbriques a les que trobem a la plataforma superior.

Els resultats van ser positius en ambdós casos, documentant materials arqueològics en la muralla en els mateixos contextos cronològics d'època islàmica que els dos edificis de la part superior del jaciment. No obstant això, en el primer sondeig es van documentar, per davall dels nivells islàmics, materials que es poden adscriure a època prehistòrica i que el nostre col·lega Juan Antonio López Padilla estudiarà en el capítol corresponent a l'assentament prehistòric anterior a la construcció de l'enclavament islàmic. Encara

(7) La segona campanya la van integrar Roberto Ferrer i Joaquín Pina com a directores tècnics amb els voluntaris Miriam Parra Villaescusa, Maria Lillo, Alejandro González Alegre, Diana López Arroyo, Pablo Camacho Rodríguez, Daniel Tornero López, Noelia Checa Martínez, Lucía Candela Torregrosa, Juanjo Mataix i Jose Manuel Torrecillas, als quals volem agrair des d'ací la seua implicació i el treball en les setmanes que va durar la campanya. A tots gràcies.

(8) La tercera campanya va comptar novament amb la direcció tècnica de Roberto Ferrer i Joaquín Pina als quals es van unir els voluntaris de la Universitat d'Alacant Miriam Parra Villaescusa, Maria Lillo, Joel Tolmos García, Alejandro González Alegre, Diana López Arroyo, Pablo Camacho Rodríguez, Daniel Tornero López, Noelia Checa Martínez, Maria Molina Moreno, Carlos Sabater Zaragoza, Juanjo Mataix i José Manuel Torrecillas als qui agraïm l'enorme esforç que van realitzar en aquesta campanya. A tots ells, moltes gràcies.

desconeixem l'abast d'aquest assentament i si hi ha fases de la muralla que pogueren pertànyer a aquest moment. Les dades obtingudes en els estudis d'Alejandro Ramos (1957) i del GIEA l'any 1984, així com la prospecció arqueològica realitzada pel MARQ l'any 2005 i dirigida pel mateix Juan Antonio López Padilla, encara inèdita, aporten valuosa informació per al projecte. No obstant això, creiem que és prompte per a traure conclusions, i només una actuació arqueològica de major superfície podria aclarir aquest punt de la investigació.

A part de l'excavació, el MARQ i d'acord amb l'Ajuntament d'Elx, propietari dels terrenys, sempre sensibles a la investigació però també a la necessària protecció de les restes arqueològiques, va establir, en comú acord amb la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, un xicotet pla de conservació preventiva enfocat a mantindre i preservar en el futur les importants restes exhumades al Castellar d'Elx durant les tres campanyes de treballs realitzades fins ara.

Lògicament, en un jaciment amb una superfície tan vasta com la que ens ocupa, resulta del tot impossible planificar tasques globals de conservació que superarien amb escreix els exigus pressupostos de què disposem per a la recerca de les restes. No obstant això, la Diputació d'Alacant i, en concret el MARQ, atent a les possibilitats futures que ofereix aquest peculiar i extraordinari enclavament islàmic, ha fet un esforç econòmic, des de la responsabilitat de ser la institució que lidera aquest projecte, plantejant en l'última campanya

un pla de conservació preventiva de les restes exhumades fins ara amb vista a evitar el seu gradual deteriorament en ser novament descobertes i exposades a la intempèrie. D'aquesta manera, en aquesta última campanya es van adoptar mesures preliminars de protecció centrades en els dos edificis on hem realitzat actuacions arqueològiques intenses, és a dir, la zona de l'edifici I i la casa III. Les tasques de preservació han anat enfocades, d'una banda, a la protecció superficial de les estructures descobertes, plantejant accions de rejuntat amb morters hidràulics reversibles en la maçoneria de les estructures excavades durant les campanyes de 2008 i 2009.

D'una altra, era també necessària la protecció dels paviments de terra compactada i nivells d'ús exhumats en ambdós edificis, susceptibles de degradar-se fins a desaparèixer. Per això, es va adoptar un pla de cobriment, amb malla geotèxtil neutra, dels paviments i elements constructius descoberts a l'interior dels edificis (FIGURA 14). Així mateix, i per tal d'evitar futurs aïçaments o retirades artificials dels geotèxtils, hem disposat el cobriment total dels espais interns d'ambdós edificis.

Tres campanyes són escasses per a extraure tota la informació i les dades que aquest excepcional jaciment pot oferir. A penes n'hem arapat la superfície. El Castellar d'Elx mereix un projecte consolidat per les institucions i treballar amb una actuació interdisciplinària, fidel a l'estil que el MARQ ha desenvolupat en els darrers anys i que tan bons exemples ha oferit. El Castellar d'Elx mereix ocupar l'espai que li correspon en la història d'Elx. Entre tots podem aconseguir-ho.

14. Treballs de conservació preventiva dels paviments de l'Edifici I. Any 2009. Arxiu Gràfic MARQ.

L'OCUPACIÓ PREHISTÒRICA DEL CASTELLAR

«Ignoro si alguna historia de la localidad menciona el Castellar. Tal vez sea así; pero, de seguro que si atribuye su erección al pueblo árabe, se equivoca. La naturaleza de las murallas, la existencia de barro antiguos y, más que todo, los enterramientos que se han encontrado al N en una bajada del Despeñadero, de donde fueron extraídos cadáveres con vasijas de formas extrañas, y asimismo tres puntas de pedernal, que el señor González regaló a un amigo suyo de Alicante, y que aún no he podido ver, hacen pensar que cuando los primeros pueblos invasores de que nos habla la historia arribaron a nuestras costas, era ya muy vieja la fortaleza del Castellar»

En aquests termes s'expressava D. Jiménez de Cisneros (1909, 256-257) en fer referència a aquest jaciment i les troballes que li havia oferit la seua excursió al lloc i a les que s'hi havien produït com a conseqüència de les obres de desviació de les aigües del Vinalopó mitjançant la construcció d'un canal, de les quals també donaria compte P. Ibarra Ruiz (1926: 6) en la seua obra *Elche. Materiales para su historia*. Des d'un primer moment, doncs, va quedar palés per a tots aquells que van poder i van voler deixar constància de les seues exploracions al Castellar, que el lloc havia estat ocupat en diverses èpoques i que els seus orígens havien de retrotraure's a temps molt remots.

En efecte, els materials ceràmics i lítics arreplegats per P. Ibarra Ruiz en la superfície de l'emplaçament i per alguns altres col·laboradors contractats a aquest efecte, li van fer immediatament sospitar l'existència d'un assentament prehistòric que, segons ell, constituïria el precedent de la posterior fortificació islàmica. No obstant això, n'hi ha prou de revisar les fotografies dels materials que descriu en la seua obra per a comprovar immediatament que només uns pocs dels objectes que suposadament avalaven aquesta hipòtesi ho eren realment. Més prompte al contrari, la gran majoria de les ceràmiques que va considerar "d'època neolítica" corresponen a fragments de marmites, gerres i altres recipients elaborats amb torn xicotet, o trossos de grans gerres decorades amb cordons amb digitacions, que hui sabem que pertanyen a temps medievals (Gutiérrez Lloret, 1996, 366; Gutiérrez, Menéndez i Guichard, 2008, 185). Juntament amb aquestes, però, apareixien també alguns blocs i resquills de sílex, classificats d'acord amb els referents tipològics a l'ús d'aquella època, i uns altres objectes d'indubtable cronologia prehistòrica. De manera que la suposició que el jaciment va estar ocupat en temps antiquíssims no mancava en cap cas de fonament.

Les troballes produïdes durant les obres realitzades amb motiu de la canalització del pantà, dutes a terme al voltant del jaciment, semblaven abundar en aquest mateix sentit. Especialment després del descobriment d'una sepultura a l'interior d'un clevill del vessant septentrional, destruïda a conseqüència de l'explosió d'un barrina, on es van trobar un braçalet i un anell metàl·lics que es van atribuir a l'edat del bronze (Ibarra Ruiz, 1926, 5). Els treballadors van referir

també la troballa de dues destrals de pedra polida i restes de atuells de fang fosc micaci, segons arreplegava en un dels seus escrits D. Jiménez de Cisneros (1909b, 359).

Però si els treballs duts a terme per aquests pioners de l'arqueologia alacantina establien ja amb claredat l'existència de vestigis prehistòrics al Castellar, les successives visites i exploracions realitzades al llarg del segle passat per uns altres investigadors i aficionats a l'arqueologia van aportar evidències addicionals. El 1982, un treball subscrit pel Grup Il·licità d'Estudis Arqueològics proporcionava la primera planimetria del lloc així com una breu nota referent a la dispersió superficial i l'aparent concentració que es donava de les restes de cronologia prehistòrica en una ampla franja situada a la part més baixa del vessant meridional, propera a la muralla sud (GIEA, 1982, 1971-1972). Així mateix, es feien ressò de la troballa d'una "punta de llança" de sílex, localitzada fortuïtament per un excursionista alguns anys abans. La inexistència de restes d'estructures de l'època, unida a l'absència de molins o de pedres per a moldre davant l'abundància relativa de dents de falç, van portar els autors a proposar la hipòtesi que el Castellar poguera haver estat una àrea agrícola posada en cultiu pels habitants del proper poblat del Puntal del *Búho*.

Alguns anys més tard, l'Ajuntament d'Elx publicaria una sèrie d'anotacions elaborades per Alejandro Ramos Folqués que, reunides en un xicotet llibre que l'autor hauria ultimat cap al 1980 i en el qual s'arreplegaven bona part de les observacions d'Ibarra i Jiménez de Cisneros sobre aquest i d'altres jaciments d'Elx, es detallaven conjuntament els materials arqueològics de la Col·lecció Ibarra, dipositats a les dependències del Museu Arqueològic Municipal i al Museu Arqueològic de l'Alcúdia, així com dels que conformaven diverses col·leccions particulars (Ramos Folqués, 1989, 1936-1937). Una part d'aquests objectes seria analitzada algun temps després per diversos investigadors. Cap a finals de la dècada dels noranta, J. L. Simón (1998, 57) publicava sis objectes relacionats amb la metal·lúrgia procedents del jaciment, entre ells els fragments de "pedra amb una canal" esmentats per Ibarra, i que resultaven ser motlles de gres, probablement per a fondre varetes, i també els dos braçalets suposadament trobats a l'interior de la sepultura destruïda al vessant septentrional. El conjunt es completava amb

un xicotet enformador de coure arsenical (Simón, 1998, 287), de secció rectangular, que pertany a la Col·lecció Giménez Pérez.

L'instrumental lític del jaciment va ser també analitzat per J. Jover (1997, 693-695) qui va proposar una cronologia campaniforme per a bona part dels objectes tallats, amb excepció, potser, de les dents de falç. En aquest sentit, les dues plaques tabulars retocades constituïen els dos objectes més significatius. Una d'elles es troba fragmentada i quasi enterament coberta per una forta patina, però tot i això pot intuir-se la seua forma apuntada i el retoc pla present en un dels seus cantells, que mostra un intens llustre d'ús, mentre que l'oposat presenta un retoc simple bifacial continu. La segona de les plaques retocades, aquesta sí completa, està elaborada en un sílex translúcid de molt bona qualitat, amb un retoc pla profund bifacial i continu, conformant una eina de forma aproximadament foliàcia, apuntada en un extrem i eixamplada en la base. Pel que fa a l'instrumental lític polit, l'autor només fa referència a una de les aixes de sil·limanita i a una maça de quarsita fracturada longitudinalment, peça de què també s'ocupa J. L. Simón (1998, 57) a causa de la seua possible relació amb tasques de picat i processat del mineral.

Desafortunadament, uns altres materials no menys interessants, com ara els quatre fragments de pesos de teler o els fragments ceràmics, no han estat revisats per especialistes. Per a J. A. López Mira (1995, 342), però, les primeres pertanyerien a tipus de peses de l'edat del bronze, tot i que aquesta apreciació només va poder basarse en les reproduccions fotogràfiques d'aquestes publicades per A. Ramos (1989, lám. LXXV).

A la llum de les làmines que il·lustraven l'obra d'Ibarra s'han pres també alguns fragments ceràmics com a peces de cronologies avançades de l'edat del bronze (Jover Maestre, 1997, 694), en concret algun fragment decorat amb impressions de cercles i un altre amb mamellons, als quals es posava en relació amb formes semblants registrades en jaciments com el Cabezo Redondo o la Illeta dels Banyets. En canvi, la inspecció ocular dels materials, en el marc d'estudis més recents, han revelat que els fragments pertanyien en realitat a tapadores i recipients d'època tardoantiga, dels segles VII-VIII d. C. (Gutiérrez, Menéndez i Guichard, 2008, 184, fig. 21).

En qualsevol cas, poc abans que començaren les primeres excavacions sistemàtiques al jaciment, la informació disponible ja permetia proposar que l'assentament del Castellar degué ser ocupat per primera vegada com a mínim a mitjans del III mil·lenni a. C., sense detriment que alguns dels enterraments als quals reiteradament fan referència D. Jiménez de Cisneros i P. Ibarra en els seus escrits pogueren remuntar-se encara més en el temps (Jiménez de Cisneros, 1909, 256-257)-. Tal cronologia era avalada sobretot per la presència de les plaques tabulars amb retoc bifacial, que des de fa alguns anys s'estan relacionant cada vegada més estretament en aquesta zona amb el campaniforme (Joan Cabanilles, 1990). Almenys això és el que resulta evident a partir dels contextos en què aquest tipus de peces compareixen en jaciments del nostre entorn, com ara les Mo-

rerres, a Crevillent (González Prats, 1986: fig. 3. 1-4); Puntal de los Carniceros, a Villena (Soler García, 1981, 83); Cova Santa, a Vallada (Martí Oliver, 1981, fig. 9.3), o Ereta del Pedregal, a Navarrés (Pla, Martí i Bernabeu, 1983).

Al marge d'aquestes evidències, uns altres materials posaven de manifest que el Castellar va estar també ocupat amb posterioritat, ja durant l'edat del bronze, encara que la parquedat de les dades i l'absència d'excavacions impedié precisat la cronologia d'aquesta ocupació i si aquesta es va produir amb o sense solució de continuïtat respecte a l'anterior. La presència humana en el lloc durant el II mil·lenni a. C. es relacionava principalment amb la troballa de motlles per a fondre varetes, de cisells metàl·lics, ceràmiques carenades i, en menor mesura, de dents de falç de sílex.

La ubicació del Castellar al mapa geopolític de l'edat del bronze, en plena línia divisòria entre el Mitjà i el Baix Vinalopó, territori fronterer i de trànsit entre cultures on des de fa temps se sap que es dirimien les diferències entre el grup Argàric i els grups del Prebètic Meridional valencià (Jover i López, 1997; 1999b), va fer que el jaciment es relacionara ocasionalment amb el cercle argàric, sobretot a causa de la presència de sepultures amb aixovars metàl·lics (Simón, 1998), i això malgrat no haver-se localitzat cap dels elements materials que, en l'esfera socioideològica, fan més reconeixedores les pràctiques socials argàriques, com ara les copes, els gots lenticulars o les alabardes metàl·liques, entre d'altres (Jover i López, 2004; López Padilla, 2009). Però el fet de mancar d'una estratigrafia o de dades procedents d'una excavació duta a terme amb metodologia arqueològica feia impossible corroborar qualsevol hipòtesi relativa a la naturalesa i temporalitat d'aquesta ocupació.

Amb les actuacions realitzades durant els passats anys 2008 i 2009 han començat a esmenar-se algunes d'aquestes mancances. L'amabilitat dels directors m'ha permès accedir a les dades i als materials arqueològics recuperats en dos talls practicats al costat de la muralla del jaciment que, tot i no ser del tot concloents, llancen, com tot seguit tractaré d'exposar succintament, una nova llum sobre la seqüència prehistòrica de l'emplaçament.

En els estrats més profunds aconseguits en aquests sondejos, i ja en contacte directe amb la roca, s'ha registrat un conjunt de fragments de ceràmica i de restes d'instrumental lític així com nombrosos pilots de fang amb empremtes de canyís, que pertanyen sens dubte al recobriment de parets i sostres d'habitatges.

Malgrat que el registre obtingut va ser exigü i que quasi tots els fragments ceràmics recuperats presenten un considerable grau d'erosió, es pot arribar a la conclusió que tots ells pertanyen indubtablement a un assentament de finals de l'edat del bronze. Així ho indica almenys la presència de recipients de bases planes amb taló indicat, els cantells girats i les fonts carenades, com també la relativa abundància de digitacions al llavi i en cordons aplicats que, en principi, ens remetien a contextos dels segles X- IX a. C., reconeguts també en els propers jaciments del Tabaià (Hernández i López, 1991; Molina Mas, 1999), Caramoro II (González i Ruiz, 1991; García Borja *et al.*, 2010) o

El Bosch (Trelis Martí, 1995; Trelis *et al.*, 2004; García Borja *et al.*, 2007). Es pot així precisar molt més la naturalesa de l'assentament de l'edat del bronze, l'existència del qual al turó del Castellar s'assenyalava des de mitjans del segle passat a partir únicament de les escasses restes trobades en prospeccions superficials. Es tractaria d'un poblat de cronologia avançada, de dimensions encara per determinar, les ruïnes del qual haurien estat greument afectades per la construcció dels successius assentaments alçats en el lloc en èpoques posteriors. En aquest sentit, i tot i que la relació estratigràfica dels materials ací analitzats amb la part basal del tram de la muralla al costat de la qual s'han localitzat no és encara concloent, els resultats obtinguts en aquests dos sondejos permetrien suposar que la concentració dels materials prehistòrics a la zona sud del jaciment, ja constatada durant les prospeccions superficials realitzades, pot ser a causa de la naturalesa dels processos postdeposicionals ocorreguts després de l'abandonament de l'emplaçament del bronze i principalment a la cadena d'intervencions antròpiques que es van succeir en aquest lloc durant pràcticament tres mil·lennis.

En vista de les dades de què es disposa en l'actualitat, he cregut plausible proposar una hipòtesi explicativa de la seqüència prehistòrica d'aquest important jaciment il·licità, coherent amb les dinàmiques d'ocupació i articulació del territori que semblen reconèixer-se durant el III i II mil·lennis a. C. a la Vall del Vinalopó.

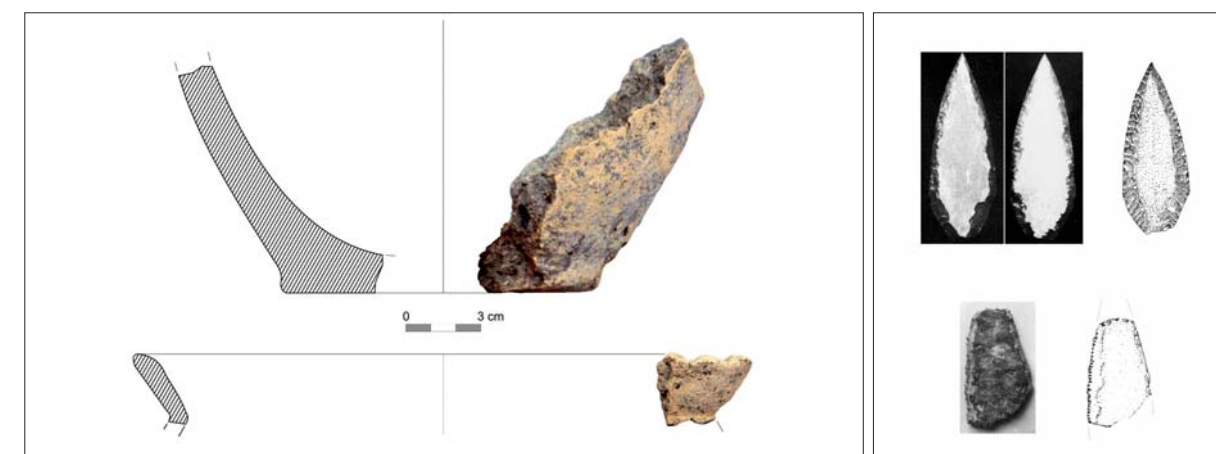
Ja fa uns anys vaig proposar, en el marc d'una avaluació de l'anomenat "Horizonte Campaniforme de Transició" (López Padilla, 2006), una explicació per l'aparent *hiatus* que, pel que fa a l'edat del bronze, s'observava de manera recurrent en pràcticament la totalitat dels jaciments campaniformes de l'àrea compresa entre el Baix Segura i el Túria. De l'avaluació de les seqüències enregistrades en un nombre significatiu de jaciments es deduïa, en efecte, que la totalitat dels assentaments campaniformes en altura de la zona -com ara Espeñetas, Bancalico de los Moros, les Moreres, el Monastil, Peñón de la Zorra, Puntal de los Carniceros, la Serreta,...- degueren abandonar-se al mateix temps que sorgien els nous nuclis de l'edat del bronze, en els quals també es va concentrar la població que fins aquell mo-

ment ocupava la plana al·luvial i els fons de les valls, quedant les aldees igualment abandonades.

D'acord amb la hipòtesi plantejada, després d'una llarga etapa culturalment i econòmicament entroncada amb les tradicions neolítiques, en què els principals assentaments humans, encara en bona mesura estacionals, es van situar preferentment en les proximitats de les llacunes, els rius i les rambles, sempre propers a la plana agrícola dels fons de les valls, el sorgiment de poblats a la part alta de turons i promontoris ubicats en punts de pas estratègics per a la comunicació entre conques a la Vall del Vinalopó i en uns altres punts del Prebètic Meridional valencià, ocorregut aproximadament entre el 2600 i el 2500 a. C., va resultar de l'adopció d'una estratègia encaminada a maximitzar el control i la salvaguarda dels excedents agropecuaris generats, i assegurar el subministrament i la distribució de certs productes bàsics per a la reproducció social -especialment el coure, inexistent en la major part del territori valencià i alacantí-. Estratègia que aquestes poblacions es van veure espentades a adoptar com a reacció a la pressió expansiva a què els estaven sotmetent els grups de l'edat del coure del sud-est, relacionats amb els grans enclavaments d'Almeria del tipus de Los Millares.

D'aquesta manera, aquests primers assentaments en altura -alguns d'ells proveïts a més a més de muralles defensives, com el Peñón de la Zorra o el Puntal de los Carniceros, a Villena- haurien tingut un paper de centre administrador del plusproducte generat pel col·lectiu, exercint al mateix temps un ampli control visual del territori ocupat i posat en explotació, indispensable per a fer efectiva la seua apropiació.

No obstant això, cap a finals del III mil·lenni a. C. es va imposar en tota aquesta àrea una aparent necessitat d'incrementar els nivells de producció agropecuaris, objectiu només possible -en el marc d'un mateix grau de desenvolupament de l'instrumental i de les tècniques agrícoles- aconseguint ampliar la superfície del terreny cultivat i, conseqüentment, el volum de població capaç de posar-lo en explotació i de salvaguardar i defensar el producte obtingut. Aquesta ampliació només era plausible mitjançant la dispersió d'un contingent poblacional creixent i la seua redistribució al llarg de tot

01. Ceràmiques del Bronze Final trobades en les excavacions realitzades el 2009 en el jaciment del Castellar. 02. Plaques tabulars de sílex retocades, localitzades en prospeccions superficials al Castellar. Il·lustracions preses d'A. Ramos, 1989.

03. Vista general del sondeig 2, al costat de la muralla meridional del Castellar. 04. Panoràmica de la vessant meridional del Castellar.

l'espai tribal. És llavors quan les talaies i els fortins campaniformes del Vinalopó deixarien de tindre valor estratègic com a punts de control del territori grupal, en quedar fragmentat aquest i repartit entre els diversos llinatges que integraven el conjunt social.

Des d'aproximadament el 2000 a. C., ja en plena edat del bronze, el territori de l'Alt i del Mitjà Vinalopó quedaria organitzat al voltant d'alguns enclavaments distribuïts de manera més o menys equidistant els uns dels altres, on es concentraven els grans contingents de població i on es capitalitzava i administrava una part important dels recursos. Al voltant d'aquests anirien sorgint assentaments de menors dimensions, orientats preferentment a l'explotació agrícola i ramadera, o tasques de sentinella i control visual de les principals vies de comunicació (Jover i López, 2004, 2005).

Cap al 1500 a. C., però, la situació va tornar a canviar. La immensa majoria dels assentaments del Vinalopó es van abandonar i la població va passar a concentrar-se novament en determinats nuclis, en general, de dimensions superiors a la majoria dels poblats anteriors, destacant clarament entre ells el poblament villener de Cabezo Redondo, amb més de dos hectàrees d'extensió, el qual es va convertir en un centre polític i econòmic de caràcter probablement supraregional. I al costat d'assentaments de nova planta, com ara el Negret, a Agost (López Seguí, 1996), o La Peña de Sax, (Hernández *et al.*, 2006) es van reocupar alguns llocs que havien estat ja habitats durant el campaniforme, com el Monastil (Segura i Jover, 1997).

Aquesta dinàmica és la mateixa que s'observa al Baix Vinalopó, marc en el qual queda inserit el jaciment del Castellar, i explicaria, al nostre parer, la seqüència d'ocupació prehistòrica que el seu estudi ens ha revelat. Durant el campaniforme, cap a mitjans del III mil·lenni a. C., el Castellar hauria estat ocupat per primera vegada i destinat a controlar l'accés al camp d'Elx des del Vinalopó Mitjà a través del corredor l'entrada septentrional del qual custodiava el poblament del Tabaià (Hernández Pérez, 1997). Cap al sud, al llarg del curs del riu, es localitzarien uns altres assentaments contemporanis emplaçats al pla, com el Promontori, la Figuera Redona, la Reixa, la Rata o l'Alcúdia. Amb el començament de l'edat del bronze, tots aquests enclavaments es van

abandonar, com el poblament del Castellar, els habitants del qual probablement passarien a ocupar el proper Puntal del Búho, el fortí de Caramoro I i, fins i tot, a concentrar-se en l'important assentament del Tabaià. Una reorganització pareguda sembla donar-se al barranc de la Rambla, a Crevillent, important via de comunicació entre el Vinalopó i el Baix Segura, on el poblament fortificat de les Moreres s'abandona alhora que s'alça en els seus voltants el poblament argàric del Pic de les Moreres. Però el final de l'edat del bronze comporta tot un seguit de transformacions que van introduir de nou canvis en el patró d'ocupació del territori del Baix Vinalopó i del Baix Segura, entre ells l'abandonament de la gran majoria dels poblats. Enmig d'unes diferents condicions, tant socials com econòmiques, que van permetre un major grau d'agregació política del conjunt social, semblaria que la situació va aconsellar novament la creació d'assentaments grans en punts estratègics del territori -especialment aquells des dels quals es controlaven els corredors d'accés a través dels rius i de les ramblas principals-, al mateix temps que tornaven a aparèixer assentaments al pla, de manera que de vegades no sols es va produir una reocupació de turons i promontoris habitats per primera vegada en època campaniforme, sinó que sovint també es van ocupar de nou els mateixos camps i emplaçaments al pla que ja van albergar grups de població durant el III mil·lenni a. C. Així, el corredor del Vinalopó que comunica el tram mitjà i baix del riu, va passar a estar controlat pels enclavaments del Tabaià, el Castellar i Caramoro II, mentre que l'accés al Baix Segura a través del barranc de la Rambla veuria sorgir l'important nucli de Peña Negra, al mateix temps que, sobre la plana agrícola, s'ubicarien assentaments com el localitzat al paratge proper al Barranc del Botx, dels quals només han quedat vestigis en forma de sitges o abocadors excavats en el terreny. Per fi, el final de l'ocupació prehistòrica del jaciment probablement es vincula amb l'eclosió definitiva de Peña Negra com a principal enclavament d'aquest moment, i amb la importància adquirida pel Segura com a via de comunicació i de circulació de productes cap a l'interior, en detriment d'un Vinalopó que va passar a ocupar una posició secundària respecte al nou circuit comercial establert al voltant de la colonització fenícia de la façana mediterrània peninsular.

APUNTS SOBRE L'EDIFICI I DEL CASTELLAR D'ELX. ARQUITECTURA D'UNA CONSTRUCCIÓ SINGULAR

L'edifici més emblemàtic dels que integren el conjunt arqueològic del Castellar d'Elx és, sens dubte, l'identificat com Edifici I i que la historiografia local va batejar en el seu moment com "el Castellet". Una construcció que al llarg del temps ha suscitat opinions diverses sobre el seu origen, però que, fins ara, no tenia cap estudi arqueològic rigorós. Les dades que les fonts històriques i els estudis del passat ens han llegat ofereixen una visió molt diferent del que ha suposat la incontestable realitat arqueològica de les seues restes

Aquest treball, més que un estudi en profunditat, pretén ser únicament una presentació en societat, una forma de treure el cap lleument a una realitat arqueològica que es percep complexa, alhora que pretén desmuntar vells mites i plantejar, des de la reflexió i l'objectivitat de la seua materialitat, les claus per al seu estudi futur.

UNA HISTORIOGRAFIA CANVIANT

Igual que passa amb el jaciment en el seu conjunt, les fonts històriques es mostren esquives amb l'Edifici I. Només la sagaç mirada de Pere Ibarra percep, a principis del segle passat, la singularitat del «... cuartel fortificado cuya traza medieval recuerda, por su figura, su emplazamiento muy primitivo, y por su aspecto y materiales, una restauración que obedeció a nuestras luchas interiores en el siglo XV...» (Ibarra, 1926), però equivoca el seu significat i la seua cronologia en atribuir les restes a un castell d'època feudal.

Passaran molts anys sense trobar referències a les seues restes, fins que l'arqueòleg Alejandro Ramos Folqués el torne a esmentar en l'entrada que dedica al Castellar en el seu *Mapa arqueològic del término de Elche*, publicat el 1953. Ramos indica que en «...la parte más elevada de la sierra, al NE, hay una construcción romana o árabe restaurada en la Edad Media, en la que se distingue una especie de patio de armas rodeado de habitaciones pequeñas», (Ramos Folqués, 1953), i hi introdueix l'eventualitat que fóra una obra romana o fins i tot islàmica, però reutilitzada en època feudal, potser fent-se ressò de l'opinió anterior de Pere Ibarra. La mateixa afirmació va ser arrellegada uns anys més tard pel seu fill, l'arqueòleg Rafael Ramos Fernández, en la seua obra sobre *La ciudad de Ilici y su territorio* (1975). Amb el desenvolupament dels estudis superiors fomentats per la creació de la Universitat d'Alacant, comencen a aparèixer investigadors inquietos que es fixen en el patrimoni local menys explorat. És el cas de l'acostament a la realitat arqueològica al turó del Castellar realitzat pel Grup Il·licità d'Estudis Arqueològics (GIEA, 1982, 1967-1985). Pel que fa al nostre edifici, és aquest grup el que encunya el terme "el Castellet" per a denominar la construcció, buscant potser un paral·lel medieval segons les interpretacions que la historiografia local havia formulat fins ara. El descriuen breument com un «cuartel fortificado que conserva seis habitaciones rectangulares que dan a

un patio interior», i denuncien el mal estat en què es troba en ser utilitzat com a pedrera d'espoliació i pista de trial amb moto (1982, 81). Posteriorment, l'estudi sobre la *Cora de Tudmir* realitzat per un de nosaltres (Gutiérrez Lloret, 1996), proposa per primera vegada integrar l'assentament i, per tant, les construccions que el componen, en un context històric determinat, fonamental per a conèixer el seu origen i la seua evolució. Des d'aquesta perspectiva, el Castellar es defineix com un poblament fortificat, un tipus d'assentament molt determinat que apareix en els llinars del segle X, en relació amb la major islamització social i la desestructuració de les xarxes d'assentaments en altura després de la *fitna*.

D'aquesta manera, després de quasi una centúria d'estudis i treballs sobre el jaciment i el seu edifici, l'equip de recerca partia de poc més que una eventual adscripció islàmica. Les tasques de prospecció realitzades en la primera campanya van revelar una planimetria poderosa amb una superfície construïda poc comuna, que destacava clarament la singularitat d'aquest edifici situat en la posició més eminent de la seua acrópolis. Dins del marc general, la seua cronologia encara era incerta i estava llastada per les referències anteriors de la historiografia local.

No obstant això, i atenent els coneixements sobre l'evolució diacrònica de tècniques i procediments constructius a la regió, no semblava possible relacionar aquesta estructura amb les construccions defensives d'època moderna -genèricament segles XVI a XVIII- ja que els morters i el sistema constructiu són sensiblement diferents en aquest període, alhora que l'edificació no presentava cap construcció de planta circular, ni tenia alambors ni talussos propis de les defenses renaixentistes. Tampoc no vam poder documentar la presència d'obertures amb deriva externa que poguérem identificar amb troneres, elements habituals de la defensa passiva d'aquest tipus de fortificacions.

Resultava igualment difícil relacionar-la amb les obres pròpies de l'última època feudal i començaments del món modern -el que solem anomenar defenses "prebaluards" pròpies dels segles XV i XVI- com pretenien els historiadors locals, ja que no té espitlleres o elements de defensa vertical com els matacans, i no es documentaven les típiques fàbriques d'aquest moment, amb l'ús del carreuat encadenat a les cantonades.

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

Javier Martí Oltra
Museu d'Història de València

José Luis Menéndez Fuyo
Museu Arqueològic d'Alacant
(MARQ)

Retrocedint en l'antiguitat atribuïda, tampoc no vam poder relacionar-la amb les obres feudals de primera època cristiana -segles XIII i XIV-, realitzades amb la tècnica de la tàpia, amb un rebliment de maçoneria i morter de fang disposat en filades horitzontals, documentat en moltes *poblas* de conquesta del nostre territori -Ifac, Cocentaina, Alcoi, etc.- o fortificacions tan senyeres a la nostra província com ara el Castell de Fornà o el de Castella, de l'esmentada cronologia. I menys encara vam poder relacionar-la amb les obres de tàpia corresponents a l'última època almohade -segles XII i XIII- que marquen el nostre territori, ja que no hem trobat cap prova que l'edifici tinguera aquest tipus de tècnica en el seu sistema constructiu. Així les coses, i una vegada realitzades les primeres aproximacions, els dubtes sobre la seua atribució continuaven sense ser resolts. Per això, les actuacions dels anys 2008 i 2009 han anat dirigides a obtenir dades cronològiques precises amb les quals poder datar l'edifici i plantejar les claus que poden ajudar en el futur al coneixement d'aquesta obra singular.

UN EDIFICI SINGULAR

La primera aproximació realitzada a la prospecció de l'any 2007 i els treballs d'excavació intensiva realitzats en els dos anys següents han revelat un edifici d'enormes proporcions, de forma quasi quadrangular, amb unes dimensions de 37x35 metres que fan aproximadament 1.300 metres quadrats de superfície total, format per diverses crugies disposades en forma de "U" al voltant de tres dels costats -nord, oest i sud- d'un espai obert de grans dimensions, que constitueix l'element vertebrador de l'estructura [FIGURES 1 i 2]. L'edifici podria situar-se sobre una gran terrassa artificial, les restes de la qual són difícils d'observar a primera vista a causa de les acumulacions de pedres que la circumden i que semblen procedir de la caiguda dels murs perimetrals de l'edifici, encara que també podrien correspondre a tàpies d'amargenar arruïnades. A falta de completar els treballs en aquest punt, fa la impressió que estem davant d'una plataforma natural reforçada mitjançant ampits de pedra seca en els punts més accessibles per a conformar una acró-

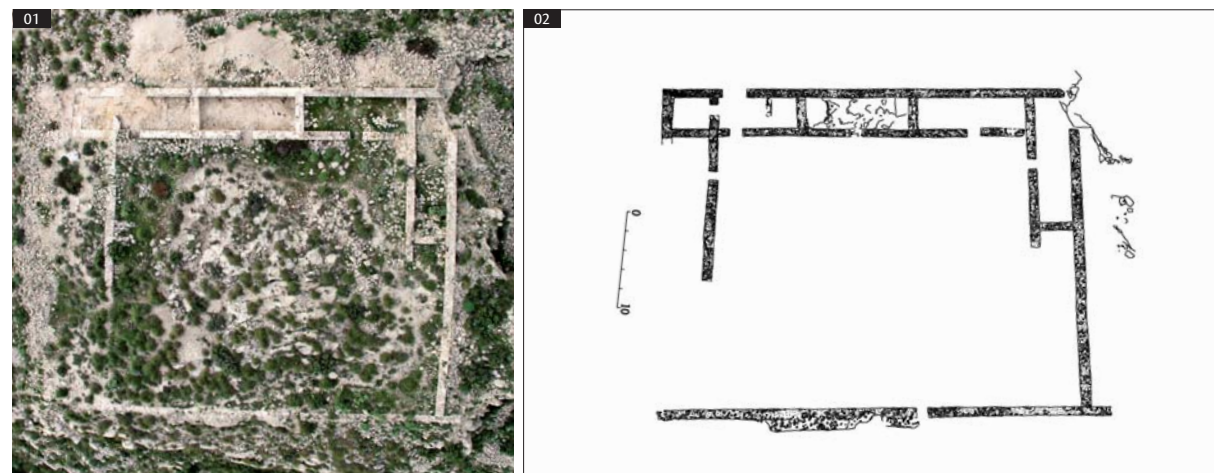
polis que dominaria l'assentament, enganxada a la muralla en la part més alta del conjunt.

L'extrem septentrional de la plataforma està abruptament tallat a conseqüència molt probablement dels treballs d'extracció de pedra duts a terme en el segle XVII per a la construcció de la presa del pantà contigu. De resultes d'això, va haver de desaparèixer algun element constructiu, ja que, de fet, a la cantonada nord-oriental del fortí es conserva un pilar orientat al nord i perfectament travat amb els murs confrontants. D'una altra banda, la caiguda de la muntanya va provocar l'enfonsament del terra de l'estança de l'angle NO, eliminant el mur de cantonada i part del seu paviment.

L'obra és unitària en tot el seu conjunt sense que s'hi aprecien fàbriques diferents, de maçoneria regular de dimensions mitjanes, amb filades horitzontals ben ordenades i els fronts acarats en ambdós costats. Per a la seua construcció es va emprar pedra calcària, disposant les pedres de paredar a l'exterior i omplint l'interior amb rebles de menor mida i graveta fina. A la part baixa dels murs i a les cantonades abunden els blocs paral·lelepípedes de bona mida, tot reforçant la fàbrica. L'amplària dels murs és de 88 cm, molt uniforme al llarg de tota la seua longitud. Les pedres de paredar estan assegurades amb morter de calç i grava (pedres d'entre 5 i 25 mm) prou abundant, que ompli completament les juntes verticals, que estan allisades amb plana, a manera de lliscat.

Tota la fàbrica denota una obra planificada i acurada, amb èmfasi en la solidesa, com posen en relleu els llargs murs perimetrals i les trobades entre ells amb els murs de tancament de les estances, resolts mitjançant traves juxtaposades de pedres de paredar. En el moment actual de la investigació, sembla que tota l'obra es va executar a l'unison. Fins a hores d'ara, s'han identificat cinc estances, tot i que pensem que en origen n'hi hauria almenys 9, a totes les quals s'accedia des del pati central, excepte en el cas de la situada a la cantonada SO, que servia a manera de vestíbul de l'edifici.

Al cantó nord-oest trobem l'estança major, l'anomenada Estança 4, amb unes dimensions de 13,10 m de longitud i 3,3 m d'amplària [FIGURA 3]. L'obertura d'ingrés, al centre de la peça i amb una llum

01. Vista aèria de la planta de l'Edifici I. Arxiu Gràfic MARQ. 02. Planta actualitzada de l'Edifici I després de les tres campanyes de treballs al jaciment.

03. Distribució espacial de les estances i espais interns de l'Edifici I. 04. Detall de les quicaleres que conformen l'accés a l'Estança II. Arxiu Gràfic MARQ.

d'1,20 m, està resolta amb maçoneria ben acarada però sense brancals com a tals; per tant, no es pot afirmar la presència de llindar a falta d'excavació. L'habitació presenta un marcat desnivell cap al nord, cosa que va ser aprofitada per canalitzar a través d'ella els vessaments del pati de l'edifici mitjançant dos boqueres enfilades, una oberta a la paret d'aquell i una altra al mur perimetral de l'edifici. Tots dos conductes estan integrats en la fàbrica dels murs, presenten pedres de paredar de través a manera de llindar i són més amples a l'embocadura que al desguàs.

Les obertures que donen al pati estan perfectament marcades per les voreres de la maçoneria que conforma els murs, deixant unes amplàries mitjanes de pas properes als 87 cm. Només coneixem el cas de l'Estança II, excavada al complet, on es mostren la presència de dues pollegueres de mida xicoteta [FIGURA 4], situades a cada extrem del buit, indicant-nos que ens trobem davant d'un portell doble amb unes fulles de no més de 40 cm d'amplària que no mostren límits, amb la qual cosa pensem en una obertura bidireccional, tant en el sentit d'entrada des del pati com d'eixida des de l'interior de l'estança. A més de les pollegueres, no hem detectat la presència de cap llindar que separe el pati de l'interior, preservant així l'entrada d'aigües pluvials. En el front nord, que és el que menys reblit té, hem pogut documentar la presència de clavegueres de desguàs de les aigües de pluja del pati, on lògicament tendiria a concentrar-se generant problemes, i no tant de les aigües residuals i que evacuaven a l'exterior a través dels murs perimetrals del recinte, ubicades segurament per davall dels nivells de paviment molt alterats en aquests punts per enfonsaments i remocions clandestines dels relleus.

Fent cantó amb l'Estança 4, hi ha l'habitació identificada com Estança III [FIGURA 3], que presenta una amplària semblant (3,2 m) però que la seua longitud és una mica menor (9,7 m). Com en el cas anterior, el llindar està obert al centre, i es resol amb maçoneria tan ben acarada que quasi podríem parlar d'un carreu, però sense utilitzar brancals com a tals. En aquest cas hi ha una alineació de pedres perpendicular a la porta que inicialment va suggerir una

compartimentació interior de l'espai, però que pot correspondre senzillament a la caiguda del mur. Tot i que no s'hi ha excavat encara, l'alçària conservada de paraments permet apreciar les dimensions dels blocs utilitzats en la construcció, així com la qualitat de l'arrebossat dels murs, ben visible en el que tanca l'estança per l'oest. Així mateix, com ja vam comentar abans, a les cantonades s'observa la juxtaposició de pedres de paredar per a reforçar les unions.

Aquestes són les dependències que s'han distingit com a resultat de la prospecció i posterior excavació d'algunes d'elles. A l'est de l'Estança 4, a l'ala nord del fortí, s'intueix l'existència de noves dependències, igual que passa en el flanc meridional de l'edifici; però, només per extrapolació de les dades obtingudes en les ja excavades, podem apuntar una proposta de distribució que s'haurà de confirmar en el futur.

Fins ara hem centrat els nostres esforços d'aquests dos anys en l'excavació de dues estances ubicades al front oest. En concret, les anomenades estances I i II [FIGURA 3]. El motiu de triar aquests espais era important perquè, d'una banda, mostraven el millor estat de conservació possible i els seus rebliments no havien estat alterats, cosa que ens permetria obtenir seqüències estratigràfiques fiables, ja que això no passava en el cas d'unes altres estances situades al front nord, alterades per la parcial destrucció del turó i pels sondatges il·legals dels furtius.

A més a més, un aspecte se sumava a l'interès en aquest sector i era la confirmació d'una obertura en el mur exterior del front oest, el que podria indicar l'existència d'una porta d'accés al pati, aspecte sempre bàsic i fonamental a l'hora d'estudiar un edifici i més amb les dimensions que mostra el nostre. Les excavacions es van centrar en dues estances, excavant l'any 2008 l'Estança II, i sent objectiu de la tercera campanya l'Estança I, que està excavada parcialment, esperant que en un futur pròxim hi puguem reprendre els treballs com en les altres estances del conjunt.

El pati, element organitzador del conjunt, es defineix com un espai quadrangular, d'aproximadament 850 m², sense paviment

ni evidència de construccions en ell, encara que és visible un clevill natural en el centre que va poder ser aprofitat per a alguna funció hui impossible de determinar. En tres dels seus costats estava envoltat de dependències, excepte pel seu front oriental, on segons sembla no tenia construccions annexes. El mur que tanca per aquest costat l'edificació reuneix les característiques habituals, és a dir, maçoneria regular assegurada amb morter ric en calç i rejuntat a plana en les juntes, però té adossat per la seua cara exterior un segon mur, de fàbrica més tosca, a manera de reforç, ja que la muralla acaba en el punt on es troba amb l'edifici.

L'accés interior al complex l'hem pogut documentar en la campanya del 2009, en excavar l'Estança I, confirmant l'existència d'una estança amb doble porta a l'interior i al mur exterior oest, molt prop del cantó sud-oest de l'edifici [FIGURA 5]. L'estança és una mica més menuda que les altres, ja que al sud mostra una altra xicoteta càmera, de forma quadrangular que fa cantonada amb la crugia del front sud. Aquesta estança, amb una superfície de 10 metres quadrats només té comunicació amb l'Estança I, la qual cosa ens permet confirmar la seua vinculació directa amb el doble ingrés a l'edifici, sense que puguem interpretar, fins que no coneguem la naturalesa pública o privada de l'edifici, la seua funció específica.

Hi ha un altre accés a l'interior del pati situat al front est [FIGURA 3].

Es tracta d'una obertura d'ingrés directe, de mida xicoteta, de laterals ben escairats, com els anteriors, i de dimensions semblants (1,2 metres). El que més sorprén és que comunica directament amb el vessant del turó, que en aquest punt dibuixa una caiguda quasi a plom de més de 15 metres, completament inaccessible. Sens dubte, la penya ha patit algun desprendiment que ha descarnat el pendent, configurant un perfil més abrupte del que tenia en origen, però la configuració general del terreny no devia ser molt diferent, de manera que l'únic accés possible per aquest punt seria un camí estret i escarpat, adequat només per a recórrer a peu pla o a llocs de matxos. Aquesta poterna, o porta secundària, permetria suposar l'existència d'un encinglerat accés de vianants hui difícil de reconèixer en un entorn molt afectat, a més, per les pedreres d'extracció.

Pel que fa als sostres poca cosa podem indicar. Coneixem els materials utilitzats en la construcció encara que no la seua disposició, és a dir, si eren d'una aigua o de dues, i cap a on abocaven, tot i que creiem que hauria de ser cap al pati, en disposar allà els pendents per dirigir-les als desguassos. A tall d'hipòtesi, podem indicar que els sostres es farien amb bigues de fusta col·locades transversalment sobre les quals s'estendria una coberta vegetal -de branques, joncs o ginstes- que, al seu torn, es cobriria amb una capa de fang, possiblement de les mateixes tàpies dels murs. En aquest sentit, crida l'atenció

la presència de grans quantitats de tàpia caiguda en els afonaments de l'interior de l'Estança I i que conviden a pensar que poden pertànyer tant als enfonsaments de les parets com a part dels sostres. A diferència d'uns altres edificis com els documentats a Vascos (Izquierdo Benito, 1990, 150), no pensem que els sostres estigueren rematats amb teules col·locades amb el sistema tradicional per a l'eficax protecció davant dels rigors climàtics. No hem documentat ni un sol fragment d'aquests materials constructius en els estrats de l'interior de les estances excavades; completa absència difícil de justificar atenent els seus eventuais espoli o reciclatge. En canvi, semblen més probables les cobertes planes o a una aigua a base de materials peribles -fang i fibres vegetals sobre bigues de fusta disposades de forma perpendicular a les crugies- semblants a les documentades al Ribat de Guardamar (Azuar *et alii*, 2005), amb possibles volades cap al pati.

Pel que fa al terra de les estances, hem pogut documentar el de l'Estança II i sembla normal que siguen simplement de terra piconada per l'ús, cobert com a màxim, per algun tipus de catifa o estora, sobretot en aquelles dependències, com en el cas de l'Estança II on hi haja una plataforma que pot identificar-se amb una zona d'habitació o de descans [FIGURA 6]. Considerem que els sòls d'aquestes estances devien estar construïts amb el mateix material que els murs

i els sostres, de manera que, quan aquests s'hagueren alçat, s'ompliria l'interior de l'habitació amb el mateix fang buscant així l'anivellament d'acord amb el punt més baix del terreny que estaria marcat per la base de la porta.

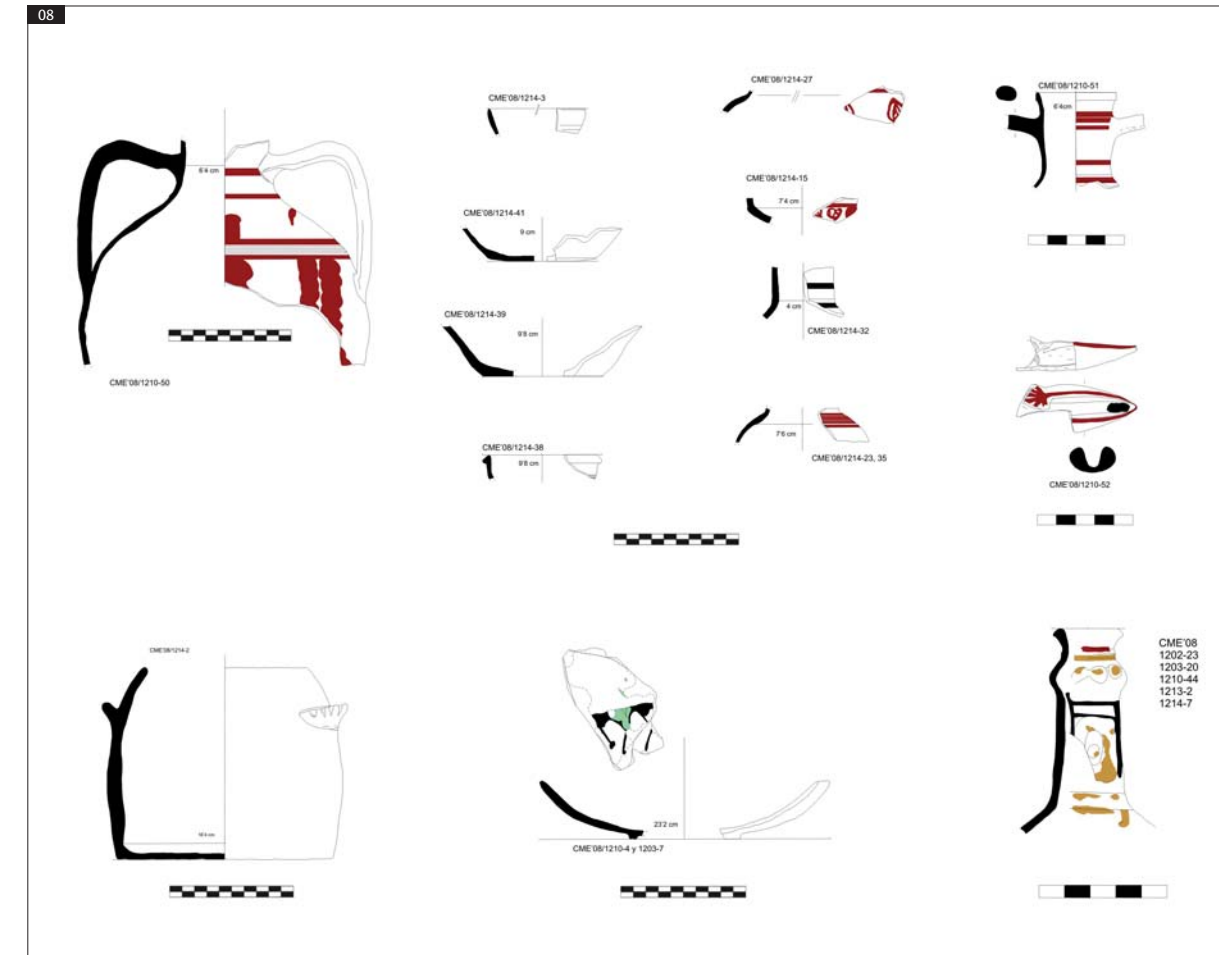
APUNTS PER A UNA CRONOLOGIA

Ja hem indicat en paràgrafs anteriors l'evolució diacrònica de tècniques i procediments constructius en la regió en comparació amb les documentades en l'Edifici I del Castellar. En totes ha donat resultat negatiu, excepte si les comparem amb les construccions d'horitzó plenament califals com les del complex del Ribat de Guardamar (Azuar *et alii*, 2005) [FIGURA 7], que mostren els paral·lels constructius més fiables i ens remetent a contextos islàmics primers, propis de finals del segle X i principis del segle XI, on arrebosats, brancalada monolítica o disposició de la maçoneria en filades es documenten àmpliament.

Centrat el seu context cronològic, quedava la confirmació estratigràfica obtinguda per l'actuació intensiva. Les excavacions a l'Estança II realitzades l'any 2008 van revelar l'existència d'un material d'abandonament replet de ceràmiques vidrades amb tècniques de bicromat en verd i manganés, fragments amb coberta vítria melada amb manganés, la coneguda tècnica d'*alcofall*, que ja apareixien

05. Detall del sistema d'ingrés a l'Edifici I. Arxiu Gràfic MARQ. 06. Detall de la plataforma elevada a l'interior de l'Estança II. Arxiu Gràfic MARQ. 07. Vista panoràmica del Ribat de Guardamar del Segura.

08. Materials del nivell d'abandonament de l'Estança II.

documentats entre les restes del context A de la terrisseria del carrer de Curtidors-Filet de Fora de la ciutat d'Elx, datat en la segona meitat del segle X i la primera meitat del segle XI (Azuar i Menéndez, 1999, 687); i fins i tot policromes com l'exemplar d'aiguamans decorat en corda seca parcial [FIGURA 8].

Aquestes ceràmiques apareixen associades amb les típiques formes ceràmiques de l'horitzó de destrucció del Ribat de Guardamar, marmites de base plana, àmpliament documentades als jaciments del territori de la *Cora de Tudmir* (Gutiérrez Lloret, 1988; 1996); fragments de cresols de piqueta corresponents a la forma 6.2, documentats en el registre ceràmic sobre paviment del Ribat de Guardamar del Segura (Azuar Ruiz, 1982; 1989; Menéndez, 2005, 89-130) i en el context A de la terrisseria islàmica del carrer de Curtidors-Filet de Fora (Azuar i Menéndez, 1996, 681, Làmina 2), o les característiques olles de tipus valencià, així definides pel professor André Bazzana (1986, 93-99; 1992).

Com a dada afegida a aquest context ceràmic, convé assenyalar que els materials procedents d'estrats per davall del nivell de paviment mostren una similitud total amb els que hi ha sobre el nivell d'ús. Com a màxim, mostren una major quantitat de fragments d'àmfores de cronologia tardoromana, lògica en contextos que podem interpretar com anivellaments constructius i en els quals aquests materials preislàmics haurien d'estar en deposició secundària, com demostra la seua associació a ceràmiques islàmiques coetànies a l'ús/abandonament de les estances. D'aquesta manera, tècniques constructives i seqüència estratigràfica mostren una coincidència cronològica que ens permet, de moment, situar la cronologia de l'edifici entre la segona meitat del segle X i la primera meitat del segle XI, dins de la problemàtica històrica de la consolidació de l'estat califal i la posterior crisi que desembocaria en la *fitna* que dona pas a l'època de taifes.

EL PROBLEMA D'IDENTIFICACIÓ

El que resulta sens dubte prematur en l'estat actual de les investigacions és la seua identificació funcional i el seu sentit social dins del teixit espacial de l'assentament. Estem, indubtablement, davant d'un edifici singular del qual no trobem fins ara cap paral·lel amb què relacionar-lo. Ni tan sols les recents troballes al Cerro de las Paleras, al castell d'Alhama de Múrcia, on ha aparegut una estructura quadrangular de cronologia semblant a la nostra, permeten compararlos ja que la construcció murciana és clarament una fortificació, amb

muralles amb un gruix d'1,20 metres i torres eixint en els cantons, que li confereixen la indubtable categoria de fortí (Baños Serrano, 2006, 81-100). No obstant això, el nostre edifici mostra una amplitud dels murs perimetrals igual que els mitgers, no superior als 50 cm, cosa que no permet ubicar-lo dins de les obres amb caràcter defensiu de l'assentament, marcades clarament per la imponent muralla de 2 metres d'amplitud que envolta el recinte de 13,4 hectàrees que representa el Castellar d'Elx.

Atés que no mostra les característiques clàssiques d'una fortificació, podria tractar-se d'una estructura de funció domèstica i residencial, una versió sobredimensionada de la casa islàmica amb crugies disposades al voltant d'un pati, que comptaria amb paral·lels purament formals en la majoria d'assentaments islàmics a partir del segle IX, tot i que podem destacar algunes estructures del Tossal Mollet i Marinet, tots dos a Castelló, per la seua peculiar disposició i la morfologia dels assentaments en el seu conjunt (Bazzana, 1992, Tom II, fig. 388 i seg.). L'interior de l'Estança II ha mostrat l'existència d'una plataforma lleugerament sobrelevada a manera de cambra com les identificades a Setif (Bazzana, 1992, Tom II, fig. 139). Certament, fins a hores d'ara, no hem localitzat presència de llars o estructures de combustió, encara que, com que únicament s'ha excavat un 10% de l'edifici, no podem aventurar cap hipòtesi funcional rigorosa.

No obstant això i sense descartar el seu sentit domèstic, convé destacar que la seua singularitat topogràfica -ocupa el punt més alt de l'acròpolis-, morfològica -la seua gran superfície construïda- i edilícia -arrebossats, desguassos i accés monumentalitzat amb doble porta i estança annexa- permeten considerar l'edifici com una obra jeràrquicament significativa, una estructura singular en comparació a l'altra unitat domèstica excavada, prominent en la seua plataforma superior, que domina el conjunt d'edificis propers i la resta de l'interior de l'assentament. El seu disseny unitari, diferent a la resta de construccions identificades a l'interior del jaciment i el seu més que possible disseny *ex novo*, el converteixen en una obra excepcional, la naturalesa pública o privada de la qual, singular o col·lectiva, se'ns escapa, així com també desconeixem el seu significat al si de la comunitat rural. Amb l'escassa superfície excavada és encara prematur plantejar què significa o representa la "casa gran" del Castellar. Només una futura actuació integral i intensiva en aquest edifici ens permetrà respondre les múltiples preguntes que desperta l'Edifici I i el seu significat social dins d'un jaciment singular com és el Castellar d'Elx.

APUNTS PER A L'ESTUDI DELS ESPAIS DOMÈSTICS EN ÈPOCA ISLÀMICA. AL VOLTANT DE L'EDIFICI III DEL CASTELLAR D'ELX

El Castellar, a més d'oferir arquitectures tan dominants com l'Edifici I, també ens està oferint unes altres construccions, d'un rang menor quant a dimensions, però que estan subministrant dades a la investigació per a poder saber l'evolució urbana de l'assentament.

Amb aquestes línies pretenem donar a conèixer l'anomenat Edifici III [FIGURES 1 i 2], un complex constructiu que ens permetrà plantejar el model d'ocupació que es desenvolupa al Castellar d'Elx, així com presentar unes altres construccions documentades en aquests tres anys d'investigació que generen interessants hipòtesis de treball sobre la seua funcionalitat i el sentit social en el context general de l'assentament.

L'EDIFICI III

Donat a conèixer com "Edifici Piràmide" per part del GIEA (1982, 81), la seua estructura definitiva -lluny de la planta amb forma de triangle equilàter indicada en l'esmentat estudi- ha estat ben definida en els treballs que hem realitzat al jaciment en les campanyes del 2008 i 2009. Situat cap a occident, en l'extrem de la plataforma rocosa que forma l'acròpolis de l'assentament, està compost per sis dependències distribuïdes al voltant d'un pati central que actua d'organitzador. La construcció està alçada de manera unitària, sense que s'observen diferències en l'obra, amb murs construïts de maçoneria irregular en filades horitzontals travades amb morter de fang sense que hàgem

trobat fins ara cap empremta d'arrebossats o enlluïts. Al costat nord, hi ha dues estances contigües intercomunicades que disposen d'una única obertura de connexió amb el pati.

Al front oest, sembla que hi ha una habitació prou espaiosa en forma de "L" que dibuixa un altre angle el front meridional del qual s'estén mitjançant una nova estança rectangular que es disposaria al costat del vestíbul d'entrada, creiem que ubicat al front sud. Al centre d'ambdues crugies, disposades en els angles NE i SO de l'edifici, es defineix un pati central de tendència rectangular, al qual s'obren dos ambients estrets en recolze.

Cal advertir que en l'estat actual de la investigació i havent excavat únicament part de les estances septentrionals i definit els límits externs de l'estructura, és de totes totes prematur identificar amb completa seguretat els seus accessos, si bé sembla probable que aquest o aquests ocupen un dels dos espais esmentats abans, en concret el situat al front sud, que faria del característic vestíbul en recolze que garanteix la privacitat dels espais domèstics andalusins, almenys, des del califat. Els paviments de les estances, si més no de les que hem excavat fins ara, sembla que són de terra o morter de fang, piconat,

01 i 02. Vista aèria i planta actualitzada de l'Edifici III. Arxiu Gràfic MARQ.

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

Javier Martí Oltra
Museu d'Història de València

José Luis Menéndez Fueyo
Museu Arqueològic d'Alacant
(MARQ)

que genera una superfície regular i sòlida [FIGURA 3]. La superfície de tota la casa faria aproximadament 200 metres quadrats, cinc vegades menys que l'extensió de l'Edifici I.

L'element vertebrador de l'habitatge sembla ser el pati que, tot i que no s'ubica en un espai regular, sí que pensem que centralitza tota la circulació interior, ja que al seu voltant es disposen totes les dependències i al qual cal d'accedir també des de l'exterior. Desconeixem encara si el vestíbul estaria cobert o no, com passa en uns altres casos d'habitatges semblants (Izquierdo Benito, 1990, 148).

No és habitual la disposició del pati directament comunicat a l'exterior, ni tan sols al medi rural. A la ciutat, el pati és el nucli de la casa, el lloc on es duen a terme la majoria de les accions domèstiques. És, doncs, un àmbit femení per definició, i per això té un accés reservat a través d'un corredor colzat o després d'una alcova. Al camp, el pati és, a més a més, corral, la qual cosa no impedeix que s'hi accedisca a través d'una habitació que fa de vestíbul. Caldrà comprovar si es repeteix la distribució comentada en futurs habitatges del jaciment.

Sembla probable, com posem de manifest en les reconstruccions que il·lustren aquesta exposició, que l'edifici tinguera una sola planta, ja que, almenys de moment, tampoc no tenim indicis per a afirmar l'existència d'escales que faculden l'accés a un pis elevat. Encara que no s'ha conservat cap indicatiu que ens ho confirme, és possible que les estances tingueren xicotetes obertures, tant per a la seua il·luminació com per al seu aireig, en la part superior dels murs.

UNES ALTRES ESTRUCTURES

Deixant el complex constructiu de la part més alta del turó, la prospecció del 2007 va permetre identificar també uns altres edificis, com ara el situat entre l'Edifici I i el III cap a l'oest, on trobem un conjunt constructiu, identificat com "Poblat 1" per la investigació del Grup Il·licitat d'Estudis Arqueològics, amb una morfologia radicalment diferent de la mostrada al *Castellet*.

El recinte, amb una planta poligonal, està construït en pedra seca i presenta l'accés pel front est, mitjançant una obertura marcada per dues grans lloses de pedra que actuen a manera de muntants [FIGURA 4]. El reconeixement de l'estructura interna de l'edifici és complicat per la gran quantitat d'afonaments i pedres caigudes, però s'intueixen diferents estances de planta rectangular comunicades entre elles per passos o obertures. Una més que necessària neteja dels afonaments aclariria la configuració de l'edifici, així com la seua distribució interna.

Però encara n'hi ha més. Deixant d'un costat la plataforma superior, apareixen més estructures. La primera d'elles es troba al sector oest del jaciment i es tracta d'una estança de planta rectangular [FIGURA 5] amb una obertura d'accés meridional marcada per dues lloses de pedra que actuen a manera de muntants. Prop d'aquesta estança localitzem unes altres dues estructures de major superfície, construïdes en pedra seca, amb obertures de semblant morfologia a la façana occidental.

03. Detall del paviment i estructura de l'Estança I de l'Edifici III. Arxiu Gràfic MARQ. 04. Lloses que integren l'accés a l'Edifici II. Arxiu Gràfic MARQ. 05. Detall de les restes d'una estança ubicada al sector occidental del Castellar. Arxiu Gràfic MARQ. 06. Detall de les construccions adossades a la muralla oriental del Castellar. Arxiu Gràfic MARQ.

D'una altra banda, al sector oriental del jaciment, al llarg de la muralla que baixa pel turó, s'han localitzat també diversos murs adossats perpendicularment a la seua cara interna, però sense apreciar el seu tancament [FIGURA 6]. Així mateix, al sud del recinte s'obseven restes d'una estructura d'habitació quadrangular d'on parteix un llarg mur, el final del qual ha estat impossible documentar de moment.

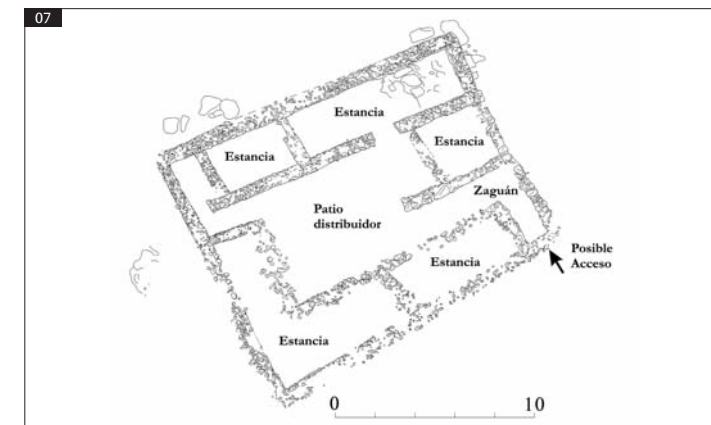
Finalment, cal indicar que el turó està solcat d'alineacions —terrasses constructives o bancals agrícoles—, estructures de refugi per a caçadors —els *catxirulets* que arreplega el treball del GIEA—, i corals per al ramat; totes elles construïdes amb morfologies semblants a les de les estructures medievals documentades —pedra seca majoritàriament— i amb materials procedents de construccions contemporànies a la muralla i els recintes superiors, la qual cosa fa enormement difícil identificar amb nitidesa més estructures a l'interior del recinte. Atesa l'enorme superfície del jaciment, -unes 13,4 hectàrees d'extensió- només una pacient i continuada tasca de documentació permetrà en el futur documentar noves estructures a l'interior de la muralla i matisar la seua cronologia i funcionalitat.

ESPAIS HABITACIONALS I ASPECTES CRONOLÒGICS

Els treballs d'excavació s'han centrat en les dues estances del front nord i en la delimitació completa del conjunt, però encara falta molt per definir en aquesta estructura que podem identificar, tot acollint-nos als postulats més actualitzats exposats pels investigadors Sonia Gutiérrez i Víctor Cañavate, com un espai habitacional, terme adoptat com a eina de treball per a designar un complex constructiu conformat per diverses estructures arquitectòniques —en aquest cas, juxtaposades o contigües— que podem identificar com unitats domèstiques àmplies en un sentit funcional. El concepte "espai habitacional" és, per tant, una eina descriptiva que permet analitzar conjuntament un grup d'unitats d'edificació agregades, la lectura funcional de les quals defineix una mateixa unitat domèstica o, el que és el mateix, una mateixa casa o habitatge, entenent per tal el que el DRAE considera un edifici per a habitar (Gutiérrez i Cañavate, 2010). Aquest model d'espai habitacional, d'habitatge domèstic que podem documentar al Castellar d'Elx, s'acosta al model tradicional

d'habitatges plenament islàmic, amb crugies al voltant d'un pati central, en els qual apareixen les funcions de vestíbul i espais per a cuinar, tot i que encara nosaltres no podem definir els esmentats espais ja que falta molt per excavar [FIGURA 7]. En el cas d'*al-Andalus*, l'esmentat model apareix a mitjans del segle IX en jaciments urbans com ara Pechina (Castillo Galdeano i Martínez Madrid, 1990) i a Còrdova, com passa al raval cordovés de *Saqunda*, destruït a principis del segle IX, que presenta un model organitzatiu primerenc basat en el predomini d'amplis recintes oberts flanquejats per llargues crugies (Casal, 2008), diferent i menys uniforme que el típicament islàmic que es generalitzarà al califat, on es consolida sense discriminar encara un espai propi i exclusiu per a les activitats culinàries (Cánovas, Castro del Río i Moreno, 2008, 201-220; Gutiérrez Lloret, Cañavate Castejón, 2010).

Les cases islàmiques de pati primerenques, com ocorre en les de Pechina i Còrdova, presenten un evident grau d'especialització funcional que es pot reconèixer en la definició del vestíbul, l'alcova i la latrina, però no tenen un espai concret destinat a ubicar la cuina, que adquireix així una dimensió mòbil i molt lligada al pati com espai polivalent. Habitacions definides com cuines apareixen entre els segles X i XI a Vascos —amb la llar de rajola encastada en un banc d'obra—, (Izquierdo Benito, 1990, 151, lám. VI a) i a Sétif, on se situa en una de les àmplies crugies que flanquegen el pati i es reconeix per la gran llar amb pedres de suport, que es diferencia netament de les xicotetes llars de la resta de les estances, interpretades com brasers (Amamra i Fentress, 1990, 164). En habitatges de cronologies més avançades, la cuina es converteix en un dels espais més característics de la casa, com ocorre als jaciments almohades de *Siyāsa* i la *Villa Vieja* de Calasparra, (Navarro Palazón, 1990, p. 180, Pozo, 2000, 174). Si considerem que estem davant d'espais domèstics, a la vista d'allò que s'ha descrit i en coincidència amb les referències identificades en uns altres assentaments andalusins, estem llavors davant dels espais on es desenvoluparia la vida familiar i privada dels seus habitants, d'acord amb uns plantejaments vitals islàmics i dins d'uns límits de senzillesa com semblen indicar tant els materials constructius utilitzats com els registres arqueològics trobats fins ara en les excavacions.

07. Planta de distribució d'espais de l'Edifici III. 08. Vista panoràmica de l'Edifici III. Arxiu Gràfic MARQ.

09. Troballa d'una redoma en les excavacions de l'Edifici III. Primera meitat del segle X. Any 2009. Arxiu Gràfic MARQ. 10. Vareta de bronze de cos helicoidal apareguda a l'interior de l'edifici III. Segles X-XI. Arxiu Gràfic MARQ.

El nostre habitatge del Castellar, a diferència dels exposats en els paràgrafs anteriors, no sembla estar associat, almenys de moment, amb unes altres construccions que podem identificar també com espais domèstics, amb la qual cosa no podem determinar l'existència d'un urbanisme organitzat [FIGURA 8]. No obstant això, podem trobar certs paral·lelismes si comparem aquests possibles habitatges amb els que hi ha en uns altres assentaments islàmics de cronologia primerenca com ara el Tossal Mollet, El Salando o Miravet (Bazzana, 1992, 273 i seg.), caracteritzats per conjunts d'estructures de tendència rectangular, agrupades al voltant de patis, però disperses de tal manera que no s'observa una trama urbana definida. També podem trobar semblances amb els habitatges del Castellón de Montefrío (Granada), tot i que aquestes amb un traçat molt més regular; o les de Marmuyas (Màlaga), les del poblat rural d'Alcaria Longa, en les proximitats de Mértola (Portugal), o les que es troben al castell de Peñaflores a Jaén i, fins i tot, d'alguns edificis de la ciutat de Vascos (Toledo) (Gutiérrez Lloret, 2007, 294). Tots ells presenten cronologies diverses que comprenen els segles IX a l'XI. Perquè creiem que és en aquest interval cronològic on s'han de situar aquests edificis, tot i que sense poder encara definir-lo millor. La tècnica constructiva i els acabats finals de l'Edifici III, per exemple, són sensiblement diferents als observats a l'Edifici I. Ací, la maçoneria està aparellada amb morter de fang i, a diferència de l'imponent edifici que domina la plataforma superior de l'assentament, no disposa d'enlluïts ni arrebossades. La fase d'ús/abandonament de l'habitatge evidencia un context clarament islàmic, caracteritzat per formes com la fiola amb el cos discoïdal carenat [FIGURA 9], idèntiques a les cassoles dels cresols de boca corresponents a la forma 6.2., documentats en el registre ceràmic sobre paviment del Ribat de Guardamar del Segura (Azuar Ruiz, 1982; 1989; Menéndez, 2005, 89-130) i en el context A de la terrisseria islàmica del carrer de Curti-

dors—Filet de Fora (Azuar i Menéndez, 1996, 681, Làmina 2), així com fragments de gerres amb cordó plàstic en relleu [FIGURA 14] —forma M10.2. o M10.3- (Gutiérrez Lloret, 1996, 366), i dues varetes de bronze de secció circular amb un dels extrems aplanats [FIGURA 10], i cos helicoidal formant una espècie d'agafador o de zona per a agafar, amb paral·lels en el proper assentament del Castellar d'Alcoi (Azuar Ruiz, 1989, 391), datats tots ells en un context ampli entre els segles X-XI. No obstant això, l'assenyalada absència de material decorat en aquest conjunt —no hi ha ceràmiques pintades en òxid de ferro com passava a l'Edifici I, ni tampoc cap presència de fragments de ceràmica vidriada, que sol aparèixer associat a aquestes formes però en contextos un poc més tardans— pot permetre'ns, amb totes les precaucions possibles, plantejar la possibilitat que estiguem davant d'un horitzó cronològic lleugerament més antic, potser, en la primera meitat del segle X. Així mateix, trobem uns altres aspectes constructius que remarquen una cronologia diferent com és l'existència en aquesta estança d'un accés dotat de lloses a manera de muntants i que podria, per què no, acostar-nos als models monocel·lulars de casa simple amb una sola habitació rectangular i funció múltiple, distribuïda de manera anàrquica al voltant d'espais oberts, característica de l'orient d'*al-Andalus* en l'alta edat mitjana (Bazzana, 1992, 164 i seg.; Gutiérrez Lloret, Cañavate Castejón, 2010). No és el moment d'aprofundir en els eventuals indicis que podrien suggerir l'existència d'estructures de funció domèstica d'una fase d'ocupació islàmica més antiga. Actualment, i a la vista de l'escassa superfície excavada i les dades obtingudes de l'estudi d'unes construccions àmpliament rebuides, és encara prematur afirmar-ho. Com passava amb l'Edifici I, només la futura continuació de la investigació donarà suport o refutarà els plantejaments ací presentats que, així sí, obrin un panorama apassionant per a la investigació.

EL REGISTRE CERÀMIC DEL CASTELLAR D'ELX I EL PROBLEMA CRONOLÒGIC

És del tot prematur pretendre confirmar o refutar algunes de les hipòtesis plantejades en el projecte en aquesta presentació inicial. Queden molts dubtes per resoldre, alhora que els treballs de camp han plantejat nous i diversos interrogants, però en l'estat actual de la investigació és possible avançar algunes precisions sobre la cronologia de les restes materials trobades al turó del Castellar de la Morera.

La indefinició cronològica de les seues restes ha estat una de les característiques seculars d'aquest espectacular però ignot jaciment, perquè se n'ha dit de tot: des de l'adscripció de les seues ruïnes a època romana, com va apuntar en el passat Cristóbal Sanz (1621), o dels seus materials al neolític, com va suggerir Pere Ibarra el 1926, fins a considerar l'estructura del *Castellet* una fortificació d'època feudal, com van indicar en el seu moment tant Alejandro Ramos Folqués com el GIEA, seguint novament Pere Ibarra.

La proposta més recent, d'on parteix nostre projecte, proposa ubicar la seua cronologia en els llindars del segle X, en relació amb la major islamització social i la desestructuració de les xarxes d'assentaments en altura després de la *fitna* (Gutiérrez Lloret, 1996, 285), sense negar l'eventual existència d'un assentament anterior de cronologia tardoantiga avançada (s. VII i VIII) que podria deduir-se de l'aparició de certes àmfors de l'esmentada filiació.

Per tant, i tot i que les línies de treball d'aquest equip estan ben marcades, la realitat arqueològica pot revelar unes altres claus diferents que només l'estudi en profunditat de les dades obtingudes en camp poden confirmar o desmentir. En aquest sentit, les claus cronològiques que actualment podem posar sobre la taula procedeixen, a més del material constructiu trobat al jaciment, del registre ceràmic documentat.

Les primeres dades que ens permeten establir l'horitzó cronològic són les aportades pel material de P. Ibarra, publicat l'any 1926 i revisat per S. Gutiérrez en la seua tesi doctoral (1996, 366). En les làmines i descripcions que il·lustren l'edifici, apareixen materials de l'edat del bronze —sobretot, lítics— d'època romana tardana, i en clara abundància, d'època islàmica.

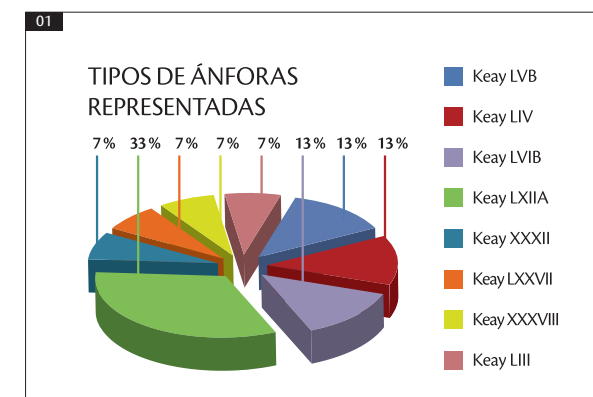
EL MATERIAL TARDOROMÀ DEL CASTELLAR

L'estudi dels materials ceràmics de la prospecció sistemàtica del Castellar de la Morera (setembre 2007) i les dues posteriors campanyes d'excavació al jaciment (2008 i 2009) han proporcionat una quantitat considerable de ceràmica que es pot adscriure a època tardoromana. D'aquesta presència ja teníem constància des dels estudis de Pere Ibarra (Ibarra, 1926), que reconeixia entre els materials existents al Castellar «...diferentes fragmentos de cerámica ibérica, romana y de época Hispano-árabe». El Grup Il·licità d'Estudis Arqueològics

(GIEA, 1982), també identifica materials d'època romana, sobretot «...cerámica de pasta rojiza y engobada, aunque sólo hemos hallado tres fragmentos de bocas de ánforas y algunos trozos pequeños de *sigillata* clara...». Reynolds realitza el 1984 una prospecció al Castellar, on arreplega material amfòric que també es pot adscriure a època tardana.

La ceràmica tardoromana analitzada després de la prospecció sistemàtica del Castellar de la Morera correspon, quasi exclusivament, a material amfòric d'origen nord-africà; aquesta, representa un escàs 4,5% amb forma determinada, enfront d'un 95,5% de fragments informes [FIGURA 1]. S'ha de tindre en compte que parlem de grans recipients de transport, que poden superar fins als 100 cm d'altura i que aconsegueixen capacitats vertaderament impressionants (80-90 litres). Aquests envasos, en el moment en què es fracturen, es divideixen en una quantitat considerable d'exemplars i a l'hora de comptabilitzar la seua presència hem de ser conscients d'aquest fet. D'una altra banda, hi ha materials que han estat donats per l'il·licità José Antonio Aniorte en dates recents i que conformen un bon conjunt de fragments que, en la major part dels casos, ajudaran a completar i aclarir la seqüència cronològica que disposem per al Castellar.

Per això, davant del xicotet percentatge de ceràmica factible d'adscriure tipològicament procedent de la prospecció, cal ressaltar el fet de comptar amb els materials ceràmics procedents de la donació realitzada a l'equip d'investigació i que va resultar d'una gran ajuda.

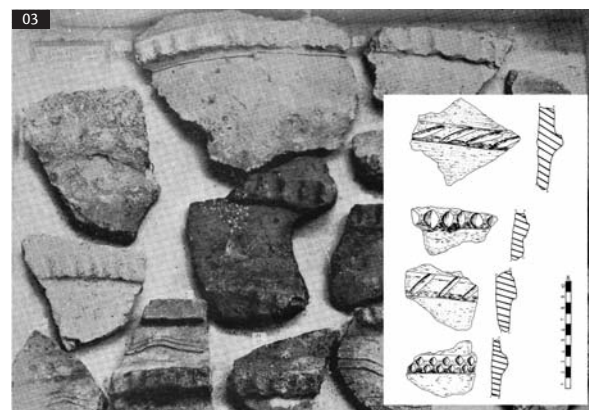
01. Gràfica de distribució de tipus d'àmfores tardoromanes al Castellar.

fragments de gerres amb cordó plàstic en relleu [FIGURA 3] –forma M10.2. o M10.3-, marmites del tipus M4.2., fragments d'olla escotada del tipus T6.7., tapadores planes de la forma M30.2. i, fins i tot, un cresol del tipus 6.2. del Ribat de Guardamar, documentat pel GIEA, propi dels nivells superiors del jaciment i datat entre la segona meitat del segle X i el primer quart del segle XI (Azuar *et alii*, 1989; Menéndez Fueyo, 2005). A més a més, a aquesta llista es poden afegir fragments d'olles del tipus valencià –forma Gutiérrez T6.6- i ceràmica pintada amb color siena fosc (Gutiérrez Lloret, 1996, 366). D'una altra banda i com ja hem indicat en paràgrafs anteriors, gràcies a la donació de l'il·licità José Antonio Aniorte, hem tingut la sort d'unir als fons de la prospecció un important lot de material del jaciment arrellegat en superfície el 1992 amb motiu de la reforestació pública que es va fer al turó. Aquesta repoblació, absolutament fracassada, va suposar la perforació sistemàtica de la superfície de quasi tot el front sud de l'interior del recinte i l'aflorentament d'ingents quantitats de material arqueològic, que va quedar abandonat al turó. La donació de diversos d'aquests materials arrellegats per un particular –la destinació final dels quals serà el Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE) per al gaudi i coneixement de tots els ciutadans-, arran de la difusió pública del projecte i la seua discussió en la premsa local, ha suposat un avançament espectacular en el coneixement de la cultura material del jaciment i la seua eventual potencialitat històrica.

La donació, que ja ha acabat la seua fase de catalogació i estudi, es compon d'un nombre superior als 300 fragments ceràmics, entre els quals destaquen la presència de diverses peces senceres amb un excel·lent grau de conservació. El donant es va encarregar de realitzar una ordenació inicial del material i una reconstrucció parcial de les peces fragmentades, obtenint alguns perfils complets.

Dos aspectes destaquen per damunt de tot en el conjunt donat, que podem suposar un mostratge representatiu del dipòsit estratigràfic: d'una banda, la seua enorme homogeneïtat, tot i tractar-se d'un material superficial; no apareixen pràcticament materials d'èpoques posteriors -com podria suposar-se en els nivells superiors d'un jaciment- encara que sí d'anteriors, com ara fragments de grans contenidors de tipus africà i fragments de material que es poden adscriure al final de l'època tardoromana. I d'una altra, l'excel·lent grau de recomposició que tenen les peces que, com en el cas d'una gerreta vidriada, s'ha pogut completar al 100% la seua forma original; aquesta dada sembla suggerir l'existència de deposicions primàries que aportaran interessants dades sobre l'abandonament del jaciment [FIGURA 4].

En una primera aproximació al conjunt, podem destacar la presència d'alguns fragments de verd i manganès, entre els quals destaca un cantell d'ataifor amb la típica sanefa d'òvuls en el cantell, que remet a contextos clarament califals [FIGURA 5]. A aquestes peces s'uneixen una gerreta de cos globular, coll estret alt motlurat, vidriada en to melat, que podria adscriure's a contextos califals tardans [FIGURA 4] (Gutiérrez, Guichard i Menéndez, 2009), així com un nombre signifi-

03. Fragments de gerres amb cordó de època islàmica, recollits en els treballs de P. Ibarra. 04. Gerreta vidriada en melat. Donació José Antonio Aniorte. 05. Fragments de ceràmiques en verd i manganès. Època califal. Donació José Antonio Aniorte. 06. Fragments de ceràmiques en melat amb manganès (alcafol). Donació José Antonio Aniorte.

ficatiu de fragments amb coberta vítria melada amb manganès, la coneguda tècnica d'*alcafol*, [FIGURA 6] que ja apareixien documentats entre les restes del context A de la terrisseria del carrer de Curtidors-Filet de Fora de la ciutat d'Elx, datat en la segona meitat del segle X i la primera meitat del segle XI (Azuar i Menéndez, 1999, 687).

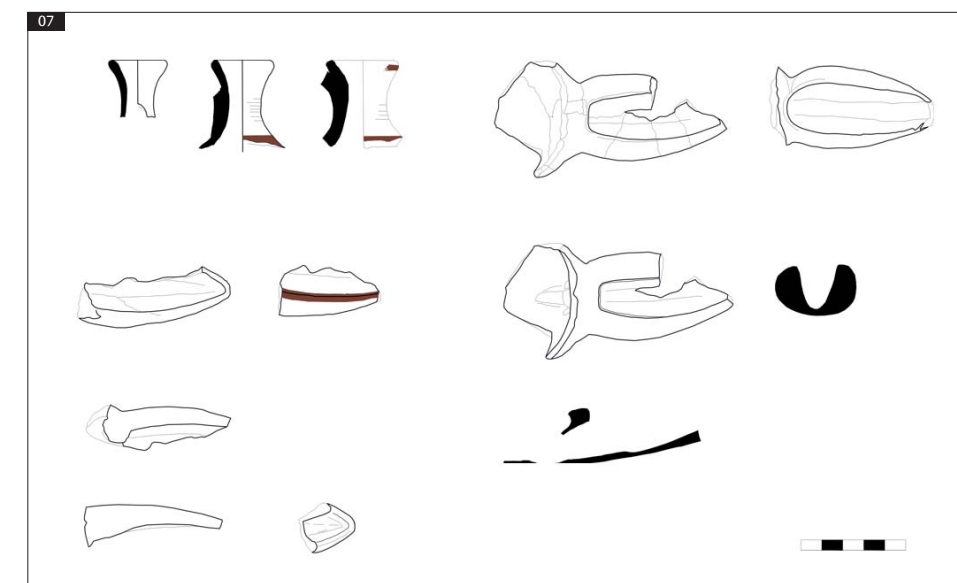
A banda de les peces vidriades, la donació arrellega pràcticament tot el ventall de formes conegudes en el repertori ceràmic de finals del segle X, com són les marmites de base plana, àmpliament documentades als jaciments del territori de la *Cora de Tudmir* (Gutiérrez Lloret, 1988; 1996); les piqueres corresponents als cresols de la forma 6.2. [FIGURA 7], documentats en el registre ceràmic sobre paviment del Ribat de Guardamar del Segura (Azuar Ruiz, 1982; 1989; Menéndez, 2005, 89-130) i en el context A de la terrisseria islàmica del carrer de Curtidors-Filet de Fora (Azuar i Menéndez, 1996, 681, Làmina 2); o les característiques olles de tipus valencià, així definides pel professor André Bazzana (1986, 93-99; 1992).

Juntament amb aquests materials també es documenten ceràmiques pintades, sobretot la sèrie decorativa de les flors de lotus entre mètopes [FIGURA 8] que tant apareixen en les formes d'aigua del re-

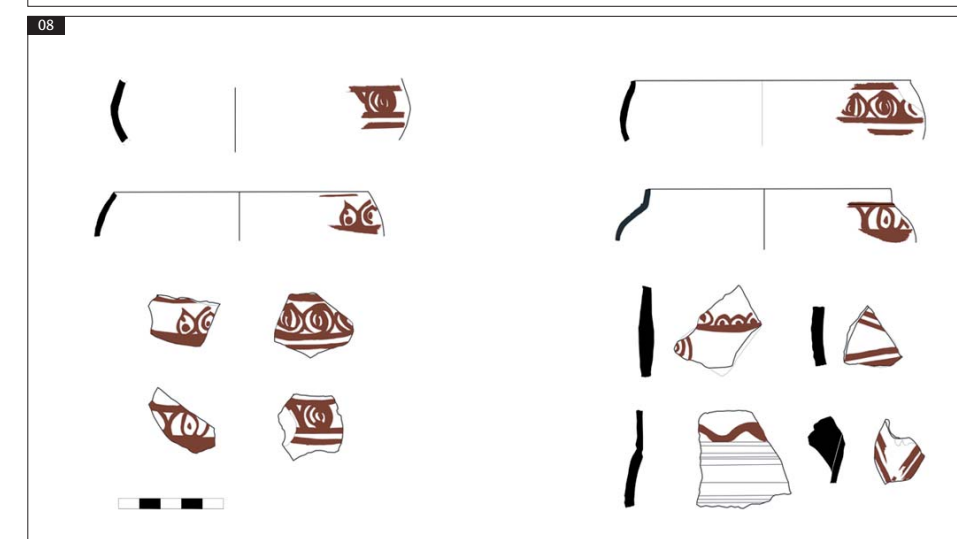
gistre ceràmic del Ribat de Guardamar i que es troben per sobre del nivell de paviment del jaciment (Azuar *et alii*, 1989; Menéndez, 2005, 89-130) [FIGURA 9]. També podem localitzar-les entre els materials del context A de la terrisseria islàmica del carrer de Curtidors-Filet de Fora d'Elx (Azuar i Menéndez, 1999, 679-690 [FIGURA 10]; al proper Castellet de la Murta a Agost (Azuar Ruiz, 1994, 82), al castell de Petrer (Azuar Ruiz, 1994, 78) i al castell de Sax (Azuar Ruiz, 1994, 76).

En tots els casos, el registre documentat ofereix una cronologia entre la segona meitat del segle X i les primeres dècades del segle XI, coincident amb l'horitzó cronològic en què s'inscriu la resta del material del jaciment.

En la mateixa línia que el material aportat per la donació, hi ha el registre arqueològic obtingut per la prospecció i l'excavació arqueològica de les estances I i II de l'Edifici I realitzat els anys 2008 i 2009. Les excavacions a l'Estança II realitzades l'any 2008 van revelar l'existència d'un material d'abandonament replet de ceràmiques vidriades amb tècniques bicromes en verd i manganès, fragments amb coberta vítria melada amb manganès, la coneguda tècnica d'*alcafol*, que ja apareixien documentats entre les restes del context A de

07. Cresols de piqueta. Època califal. Donació José Antonio Aniorte.

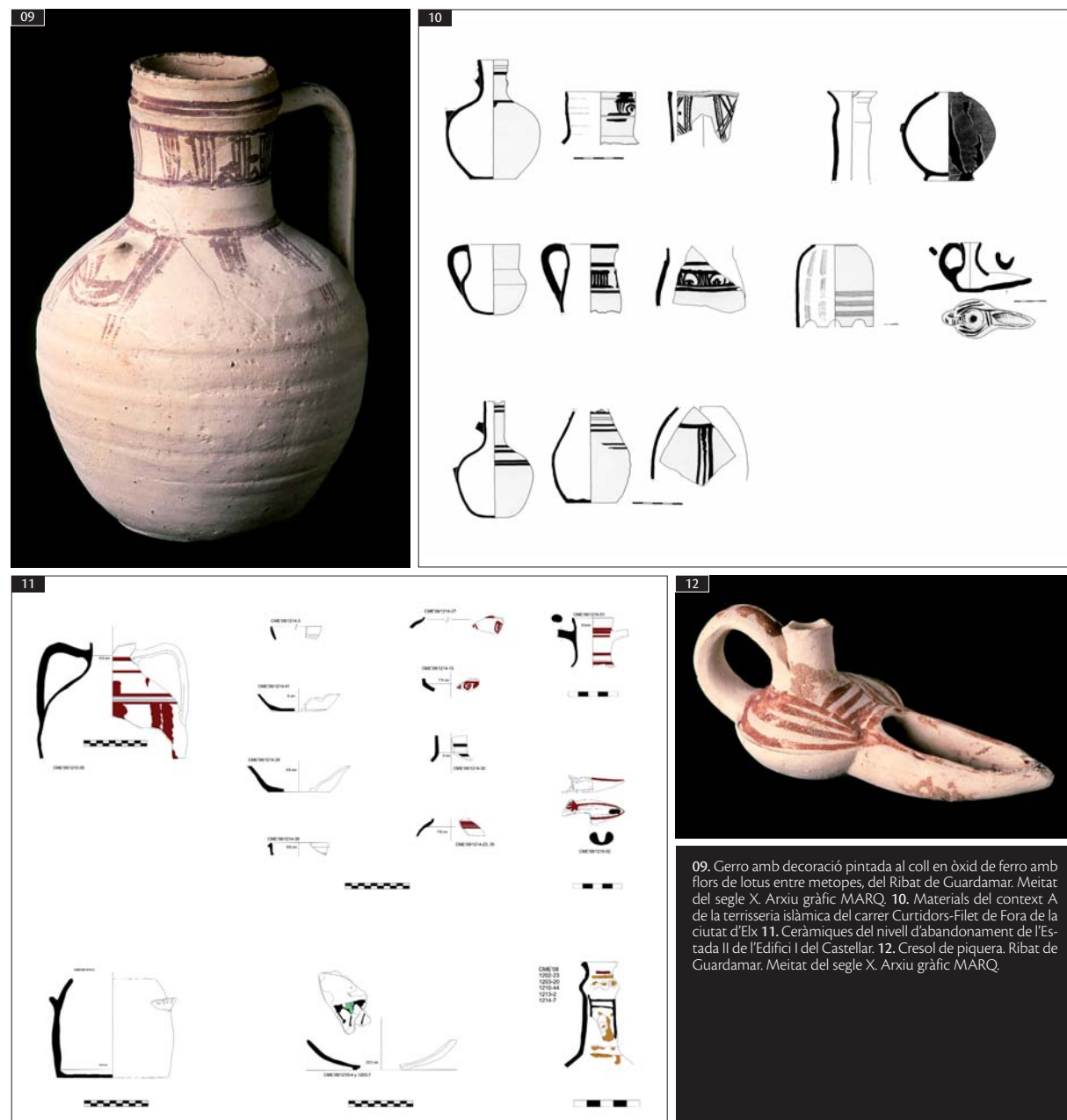
08. Ceràmiques pintades en òxid de ferro amb decoració de flors de lotus. Època califal. Donació José Antonio Aniorte.

la terrisseria del carrer de Curtidors-Filet de Fora de la ciutat d'Elx, datat en la segona meitat del segle X i la primera meitat del segle XI (Azuar i Menéndez, 1999, 687); i fins i tot policromes, com l'exemplar d'aiguamans decorat en corda seca parcial [FIGURA 11].

Aquestes ceràmiques apareixen associades amb les típiques formes ceràmiques de l'horitzó de destrucció del Ribat de Guardamar, marmites de base plana, àmpliament documentades als jaciments del territori de la *Cora de Tudmîr* (Gutiérrez Lloret, 1988; 1996); fragments de cresols de boca corresponents a la forma 6.2., documentats en el registre ceràmic sobre paviment del Ribat de Guardamar del Segura [FIGURA 12] (Azuar Ruiz, 1982; 1989; Menéndez, 2005, 89-130) i en el context A de la terrisseria islàmica del carrer de Curtidors-Filet de Fora ja referit anteriorment (Azuar i Menéndez, 1996, 681, Làmina 2); i hi tornen a aparèixer les característiques olles de tipus valencià (1986, 93-99; 1992).

Com a dada afegida a aquest context ceràmic, indiquem que els materials procedents d'estrats per davall del nivell de paviment mostren una similitud total amb els que es troben sobre el nivell d'ús. Com a màxim, mostren una major quantitat de fragments d'àmfores de cronologia tardoromana amb una cronologia no superior al segle VII, en clara consonància amb allò que s'ha documentat en la prospecció superficial.

En resum, tant el material donat pel Sr. José Antonio Anioarte, com l'obtingut de les intervencions arqueològiques desenvolupades fins ara, i en l'espera d'un estudi més en profunditat dels materials, confirmen plenament l'horitzó cultural de segona meitat del segle X i primeres dècades del segle XI que fins ara barallàvem per al jaciment, oferint, a més a més, clars referents ceràmics que ens permetran, en un futur pròxim, matisar aquest marc cronològic per al Castellar de la Morera.

09. Gerro amb decoració pintada al coll en òxid de ferro amb flors de lotus entre metopes, del Ribat de Guardamar. Meitat del segle X. Arxiu gràfic MARQ. 10. Materials del context A de la terrisseria islàmica del carrer Curtidors-Filet de Fora de la ciutat d'Elx. 11. Ceràmiques del nivell d'abandonament de l'Estada II de l'Edifici I del Castellar. 12. Cresol de piqueta. Ribat de Guardamar. Meitat del segle X. Arxiu gràfic MARQ.

LA PROBLEMÀTICA HISTÒRICA SOBRE EL CASTELLAR D'ELX LA PROBLÉMATIQUE HISTORIQUE DU CASTELLAR D'ELX

Reconstruir els processos històrics de les àrees perifèriques d'al-Andalus durant els primers segles de l'Islam es fa enormement difícil des de les referències documentals. Les fonts escrites se centren principalment a Còrdova, la seu del poder, i secundàriament a les grans medines com Sevilla o Saragossa, on es va exercir una activitat politicomilitar, socioeconòmica i cultural prou important com per a haver deixat algunes traces historiogràfiques.

L'histoire des régions périphériques d'al-Andalus durant les premiers siècles de l'Islam est la plupart du temps difficile à reconstituer. Les sources écrites se centrent principalement sur Cordoue, le siège du pouvoir, et secondairement les grandes villes, comme Séville ou Saragosse, où se développe une activité politico-militaire, socio-économique et culturelle assez importante pour avoir laissé quelques traces historiographiques.

El sud-est peninsular és sensiblement menys afavorit. Abans del segle XI on, a l'empara de les taifes, hi ha una animació important, particularment en la part oriental del país que aprofita el desenvolupament dels intercanvis comercials a la Mediterrània occidental, comprovem només una activitat romana molt poc important, situada en el que queda de les antigues viles romanes i romanovisigòtiques, les quals van patir des de la fi de l'antiguitat una marcada i progressiva decadència.

La més important d'aquestes viles en època romana va ser, sens dubte, Cartagena. El començament de la seua decadència és interrompuda, almenys des del punt de vista historiogràfic, per la reconquesta justiniana de mitjan del segle VI, que la converteix en la capital de la província hispànica de l'imperi. Però Cartagena desapareix quasi completament del paisatge històric després del final de la seua ocupació pels bizantins l'any 622. No se'n fa cap esment en el famós "Tractat de Tudmîr" de l'any 713. Quant als enclavaments que apareixen com "ciutats" (*madîna/es*) en les diferents versions del Pacte, hi ha moltes incerteses tant sobre la identitat d'algunes d'elles com sobre la consistència efectiva d'aquests nuclis "urbans".

Sabem que algunes desapareixen després de la conquesta àrab, com ara Begastri i Elo/llyuh, conegut actualment com l'actual Tolmo de Minateda, jaciment que ha donat lloc a importants troballes realitzades per Sonia Gutiérrez Lloret⁽¹⁾ i el seu equip [FIGURA 1]. Sobre els altres, que sens dubte no van desaparèixer vertaderament, les fonts àrabs aporten molt poca o cap informació durant tot el període de l'emirat i del califat Omeia. Tampoc no van reaparèixer en els textos, sobretot en els dels geògrafs i autors de diccionaris biobibliogràfics dels segles XI i XII. La capital administrativa de la regió, Múrcia, oficialment "fundada" com sabem per l'emir de Còrdova 'Abd al-Rahmàn II en l'època en què es destrueix Elo/llyuh -en els anys 820-830-

Le sud-est péninsulaire est sensiblement moins favorisé. Avant le XIème siècle où, à l'ombre des taifas, on y retrouve une animation importante, particulièrement dans la partie orientale du pays qui profite du développement des échanges en Méditerranée occidentale, on ne constate qu'une activité urbaine très peu importante dans ce qui reste des anciennes villes romanes et romanovisigothiques qui ont souffert depuis la fin de l'Antiquité d'un déclin accentué.

La plus importante de ces villes était, à l'époque romaine, Carthagène. Son déclin au tout début du Moyen Âge est interrompu, du moins du point de vue historiographique, par le fait que la reconquête justinienne du milieu du VIème siècle en a fait la capitale de la province hispanique de l'empire. Mais elle disparaît presque complètement du paysage historique après la fin de son occupation par les Byzantins en 622. Elle n'est pas mentionnée dans le fameux "traité de Tudmîr" de 714. Quant aux localités qui apparaissent comme des "villes" (*madîna/s*) dans les différentes versions de ce dernier texte, il y a beaucoup d'incertitudes aussi bien sur l'identité de certaines d'entre elles que sur la consistance effective de ces noyaux "urbains".

On sait que certaines s'effacent assez rapidement après la conquête arabe, comme Begastri et Elo/llyuh, l'actuel Tolmo de Minateda, site qui a donné lieu aux fouilles importantes menées par Sonia Gutiérrez Lloret⁽¹⁾ [FIGURA 1]. Sur d'autres, qui n'ont sans doute pas vraiment disparu, les trop rares sources arabes ne nous apportent au total que très peu ou pas du tout d'informations durant toute la période de l'emirat et du califat omeyyades. Elles ne réapparaîtront dans les textes, surtout les géographes et les auteurs de dictionnaires biobibliographiques de savants, qu'aux XIème et XIIème siècles. Le chef-lieu administratif même de la région, Murcie, officiellement "fondé" comme on le sait par l'emir de Cordoue 'Abd al-Rahmàn II à l'époque

(1) S. GUTIERREZ LLORET, «De la civitas a la madîna: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de al-Andalus», en el: *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, 1993, I, p. 13-36; més específicament sobre l'emplaçament del Tolmo de Minateda: Sonia GUTIERREZ LLORET, Lorenzo ABAD CASAL, Blanca GAMO PARRAS, «Eio, llyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a Madîna islàmica», en la *VI Reunión de Arqueología cristiana hispànica*, València (2003), Barcelona, 2005, p. 345-370.

S. GUTIERREZ LLORET, «De la civitas a la madîna: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de al-Andalus», dans: *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alicante, 1993, I, pp. 13-36; plus spécifiquement sur le site du Tolmo de Minateda: Sonia GUTIERREZ LLORET, Lorenzo ABAD CASAL, Blanca GAMO PARRAS, «Eio, llyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a Madîna islàmica», dans: *VI Reunión de Arqueología cristiana hispànica*, València (2003), Barcelona, 2005, pp. 345-370.

té només una existència molt discreta abans de convertir-se en la capital d'una taifa en el segle XI. Aquesta “desurbanització”, existent entre els segles VIII i X, és seguida d'una “reurbanització” en el segle XI, que s'aplicaria també al conjunt de la zona oriental i en les seues capitals provincials de València i Dénia. No obstant això, no està ben documentat en ciutats de menor rang, per la qual cosa mereix un examen particular.

Certes localitats sembla que han conservat una dimensió i activitat més notables. Aquest seria el cas d'Oriola [FIGURA 2] i sobretot de Lorca [FIGURA 3]. Durant els segles VIII i IX, totes dues són designades com el lloc d'origen d'un xicotet nombre de juristes savis (*ulamâ*). D'una altra banda, són assenyalades en la mateixa època amb motiu d'alguns esdeveniments politicomilitars. Les dues figuren, a més a més, en la primera descripció geogràfica andalusina de la regió, la del cordovés al-Razî, que data de mitjans segle X. El cas de la ciutat d'Alacant, presenta característiques un poc anàlogues, però no es coneix cap ulema en aquestes primeres centúries, cosa que incitaria a situar-la per davall dels anteriors precedents, si realment es volguera efectuar una classificació per ordre d'importància. En aquest sentit, davant del desenvolupament tardà i aparentment lent de la ciutat de Múrcia, probablement caldria classificar en primer lloc Lorca més que no Oriola. En el text del geògraf oriental al-Ya'qûbî, que data de finals del segle IX i que conté una breu, però interessant descripció d'*al-Andalus* -de fet la primera que en teníem-, es diu que el país anomenat *Tudmîr* posseïx dues ciutats principals dotades de *minbar* -púlpit per a predicar-, és a dir, una mesquita principal on els fidels es reunien per a l'oració del divendres i escoltar la invocació durant el sermó, sabent des de fa temps que una d'elles era Lorca⁽²⁾.

Tornarem més tard sobre la identitat de la segona, que es designa amb el nom enigmàtic d'*al-Askar*. No hi ha, en envi, cap dubte sobre la de Lorca, l'emplaçament de la qual, fortament defensat, podia, durant un període on la seguretat no sempre va ser assegurada, servir de fàcil punt d'ancoratge d'una ciutat d'importància mitjana. Les dades que aporten els textos històrics àrabs concorden bé amb aquesta constatació. Aquests indiquen, en efecte, que en el moment del període de crisi política accentuada o *fitna*, que va conèixer *al-Andalus* a final del segle IX i principis del X en la transició de l'emirat al califat, el debilitament del poder central cordovés va permetre la constitució a Lorca d'un poder local d'una certa importància. Ibn Hayyân i al-'Udhri aporten informacions precises sobre els personatges que van exercir allí el poder. El primer, un *mu-wallad* de nom Daysam b. Ishâq -antic partidari d'Ibn Hafsûn- qui acata i reconeix l'autoritat de Còrdova abans de morir el 293/906. Un fet particularment interessant és la indicació d'al-'Udhri sobre que ell va encunyar dirhems⁽³⁾, prerrogativa que no semblen haver-se atribuït ni els més poderosos “rebels”. D'una altra banda, tot açò pareix estar en via de comprovació arqueològica. El segon cap és un *mawla* dels Omeies que va governar a Lorca⁽⁴⁾ fins que 'Abd al-Rahmân III el va obligar a sotmetre's durant l'expedició del 312 H./924-925 a-

où il fait détruire *Elo/lyyuh* en (années 820-830), n'a qu'une existence très discrète avant de devenir la capitale d'une taifa au XIème siècle. Ce schéma de désurbanisation entre le VIIIème et le Xème siècle, suivi d'une “réurbanisation” au XIème s'appliquerait aussi à l'ensemble de la zone orientale et à ses capitales provinciales de Valence et de Denia. On ne peut douter qu'il s'applique à plus forte raison aux villes secondaires, mais chaque cas mérite cependant un examen particulier. Certaines localités semblent bien avoir conservé une dimension et une activité un peu plus notables. Ce serait principalement le cas d'Orihuela [FIGURA 2] et surtout de Lorca [FIGURA 3]. Durant les deux premiers siècles, l'une et l'autre sont désignées comme le lieu d'origine d'un tout petit nombre de savants juristes (*ulamâ*). Elles sont d'autre part signalées de loin en loin à la même époque à l'occasion de quelques événements politico-militaires. Les deux figurent enfin dans la première description géographique andalusí de la région, celle du cordouan al-Razî dont le texte date du milieu du Xème siècle. Alicante présente des caractéristiques un peu analogues, mais on n'y connaît pas de savant à cette époque haute, ce qui inciterait à la situer un peu en dessous des deux précédentes si l'on voulait effectuer un classement par ordre d'importance. A cet égard, avant le développement tardif et apparemment assez lent de Murcie, il faudrait probablement classer en premier Lorca plutôt qu'Orihuela. Dans le texte du géographe oriental al-Ya'qûbî, qui date de la fin du IXème siècle et qui contient une brève mais intéressante description d'*al-Andalus*, en fait la première que nous possédions, il est dit en effet que le pays appelé *Tudmîr* possède deux villes principales dotées d'une chaire à prêcher (*minbar*), c'est à dire d'une “mosquée cathédrale” où les fidèles se réunissent pour la prière du vendredi et écouter l'invocation qui est faite du nom du souverain lors du sermon, et l'une d'entre elles est Lorca⁽²⁾.

On reviendra amplement plus loin sur l'identité de la seconde, qu'il désigne sous le nom énigmatique d'*al-Askar*. Il n'y a, en revanche, pas de doute sur celle de Lorca, dont le site fortement défendu naturellement pouvait, durant une période où la sécurité n'était pas toujours bien assurée, facilement servir de point d'accrochage à une ville d'importance moyenne. Les trop rares données qu'apportent les textes historiques arabes concordent bien avec cette constatation. Ils indiquent en effet que lors de la période de crise politique accentuée ou *fitna* que connut l'*Andalus* à la fin de l'IXème et au début du IXème siècle, dans la transition de l'emirat au califat, l'affaiblissement du pouvoir central cordouan permit la constitution à Lorca d'un pouvoir local d'une certaine importance. Ibn Hayyân et al-'Udhri, auteurs du XIème siècle, apportent des informations relativement précises sur les personnages qui exercèrent ce pouvoir. Le premier est un *muwallad* du nom de Daysam b. Ishâq, ancien partisan d'Ibn Hafsûn qui revient à une reconnaissance formelle de l'autorité de Cordoue avant de mourir en 293/906. Un fait particulièrement intéressant est l'indication par al-'Udhri qu'il frappa des dirhems⁽³⁾, prerrogative que ne semblent guère s'être arrogés même les plus puissants des “révoltés”. Cela semble d'ailleurs en voie de

menada “de Pamplona”. Aquesta tenia com a objectiu secundari mostrar la força del poder cordovés, per tal de restablir-se a les regions orientals. Contràriament al que passa a Lorca, Oriola i Alacant, sobre les quals l'arqueologia i la història aporten algunes esquives indicacions, el cas d'Elx sembla desaparèixer completament dels textos posteriors al tractat de Tudmîr. Pel que jo sé fins ara, no trobem a l'emplaçament actual d'Elx evidències arqueològiques d'una ocupació urbana posterior a l'abandonament de l'Alcúdia que, com a lloc efectivament ocupat, no dura més enllà de l'època de la conquesta àrab a principis del segle VIII. Aquest silenci simultani de les fonts escrites i de l'arqueologia és un poc sorprenent. D'una altra banda, no identifiquem ni localitzem la misteriosa *al-Askar*, breument esmentada a finals del segle IX per al-Ya'qûbî⁽⁵⁾ i Ibn Hayyân⁽⁶⁾, i a principis del segle X pel mateix *Muqtabis* d'Ibn Hayyân⁽⁷⁾, com un centre urbà notable dotat, segons al-Ya'qûbî, d'un *minbar* o púlpit per a predicar, i que algunes indicacions de les fonts àrabs suggereixen situar a la part nord del país de Tudmîr. Jo m'arrisque a intentar fer coincidir ambdues interrogacions, cronològicament concordants, establint una relació entre la desaparició aparent d'Elx i la menció en la mateixa època

vérification archéologique. Le second chef est un *mawla* ou client des Omeyyades qui gouverne ensuite à Lorca⁽⁴⁾ jusqu'à ce que 'Abd al-Rahmân III l'oblige à se soumettre lors de l'importante expédition de 312 H./924-925 dite “de Pampelune”. Celle-ci avait pour objectif secondaire de montrer la force du pouvoir cordouan, en voie de rétablissement, dans les régions orientales par lesquelles elle avait fait un détour.

Contrairement à ce qui se passe pour Lorca, Orihuela et Alicante sur lesquelles l'archéologie et l'histoire apportent tout de même quelques fugitives indications, Elche, quant à elle, semble disparaître complètement des textes entre le traité de Tudmîr dans l'une des versions duquel elle apparaît, et les XIe-XIIIe siècles. Autant que je sache, on n'a pas trouvé jusqu'ici à l'emplacement actuel d'Elche d'évidence archéologique d'une occupation urbaine postérieurement à l'abandon du site antique de l'Alcudia, dont on considère qu'il ne dure guère, en tant que lieu effectivement occupé, au delà de l'époque de la conquête arabe du début du VIIIème siècle. Ce silence à la fois des sources écrites et de l'archéologie est un peu surprenant. On n'a pas d'autre part jusqu'ici identifié ni localisé la mystérieuse *al-Askar* brièvement mentionnée à la fin du IXème siècle

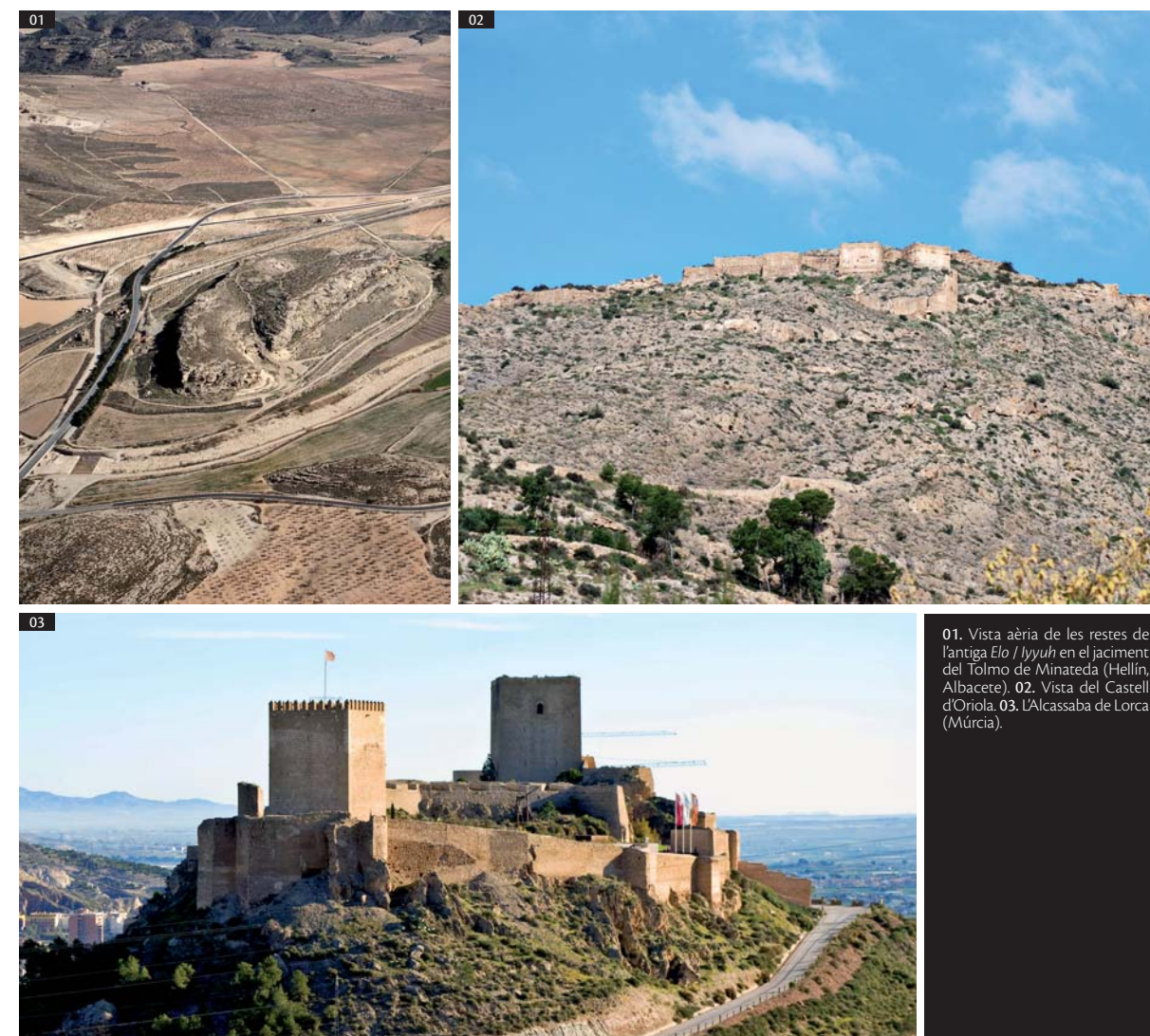
(2) El *Kitâb al-buldân* d'al-Ya'qûbî ha estat publicat en el t. VII de la «Bibliotheca geographorum arabicorum» de Goeje (Leyde, 1892), i traduït al francès per G. Wiet, *Les pays*, Le Caire, 1937 (cf. p. 220 d'aquesta traducció).

Le *Kitâb al-buldân* d'al-Ya'qûbî a été publié dans le t. VII de la «Bibliotheca geographorum arabicorum» de Goeje (Leyde, 1892), et traduit en français par G. Wiet, *Les pays*, Le Caire, 1937 (cf. p. 220 de cette traduction).

(3) El text sobre Tudmîr d'al-'Udhri ha estat traduït per Emilio Molina López, «La cora de Tudmîr según al-'Udhri», en *Cuadernos de historia de España*, Granada, 1972 (cf. les p. 77-79).

Le texte sur Tudmîr d'al-'Udhri a été commodément traduit par Emilio Molina López, «La cora de Tudmîr según al-'Udhri», dans *Cuadernos de historia de España*, Grenade, 1972 (cf. les pp. 77-79).

(4) Ibid., p. 79-80. Ibid., pp. 79-80.

01. Vista aèria de les restes de l'antiga *Elo /lyyuh* en el jaciment del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete). 02. Vista del Castell d'Oriola. 03. L'Alcazaba de Lorca (Múrcia).

(5) Cf. nota 2 més amunt. Cf. nota 2 ci dessus.

(6) Ibn Hayyân, *al-Muqtabis III*, ed. Antuña, París, 1937, p. 117.

Ibn Hayyân, *al-Muqtabis III*, éd. Antuña, Paris, 1937, p. 117.

(7) Ibn Hayyân, *al-Muqtabis V*, trad. Viguera-Corriente, Saragossa, 1981, p. 147.

Ibn Hayyân, *al-Muqtabis V*, trad. Viguera-Corriente, Zaragoza, 1981, p. 147.

la pregunta sobre què representa aquest jaciment en la història del terme municipal d'Elx. ¿Com s'han d'interpretar, en el seu conjunt, les restes arqueològiques absolutament notables que s'hi coneixen des de fa temps sense tindre-les, fins a la recerca actual realitzada pel Museu Arqueològic d'Alacant, mai no estudiades ni interpretades com cal? No podem de moment respondre d'una forma segura a aquesta qüestió. Només l'arqueologia pot permetre avançar en la solució dels problemes i les hipòtesis que se'ns plantegen. Sí que és evident que la ciutat actual és toponímicament l'hereva de la ciutat romanovisigòtica, el pas del nucli urbà dels segles V-VIII a la ciutat musulmana, ben testificat en els segles XI-XIII, correspon, arqueològicament parlant, a un irritant "hiatus cronològic" en la mesura que, com se sap, el subsòl de la ciutat actual no ha presentat fins ara quasi material arqueològic que provinga d'una ocupació durant els segles VIII-X. Em sembla que el Castellar ompli clarament aquest hiat.

L'absència d'informacions sobre Elx entre l'època de la conquesta àrab i les taifes, evidentment no condueix a pensar que el territori de l'antiga ciutat romana haguera estat despoblat durant tres segles. Segons la versió del "Tractat de Tudmîr" que esmenta la ciutat, aquesta hauria estat tornada als àrabs el 714, i la menció dels Banû I-Shaykh per Ibn Hazm sembla confirmar que s'hi van establir "elements orientals". L'enclavament de l'Alcúdia està abandonat en aquella època, però, fins i tot tenint en compte la degradació de les estructures romanes o romanovisigòtiques i la "desurbanització" acusada, li faria falta un centre a l'ampli territori de l'antiga *Colonia Iulia Illici Augusta*, centre necessari per a assegurar algunes funcions urbanes subsistents i el control politicoadministratiu d'aquest territori i de la seua població. No veiem per què el territori d'Elx hauria estat l'únic de tota la zona oriental que va ser privat d'açò. El recinte poderós que envolta tota la zona ocupada pel Castellar planteja, evidentment, el problema cronològic fonamental d'una assignació a l'època protohistòrica, tardoantiga o medieval, problema que l'arqueologia hauria de poder resoldre. Quant a les restes visibles de ceràmica en superfície, les descripcions ràpides donades adés dels últims registres aporten que, tot i que s'han pogut trobar indicis no gens menyspreables d'una ocupació en l'edat del bronze i menys evident en l'antiguitat tardana, «el material islàmic es el más abundante» (Gutiérrez, Guichard, Menéndez, 2009).

Els registres realitzats pel projecte d'investigació generat des del Museu Arqueològic d'Alacant en el curiós i interessant conjunt que domina l'emplaçament, l'anomenat *Castellet* (que de bona gana veuria, encara que sense proves, com un establiment administrativomilitar relacionat amb la presa de control del territori d'Elx pel poder Omeia en els anys posteriors al 920), han proporcionat una ceràmica que datava, crec, cap al segle X [FIGURA 6]. Escric açò en absència de dades més precises que aquelles que m'ha aportat una presència breu als llocs en el moment dels treballs efectuats el 2009. En canvi, les comprovacions que vaig poder fer sobre el material relativament abundant que es pot trobar recurrent aquest gran emplaçament, em fan pensar que la seua ocupació ha de ser més antiga.

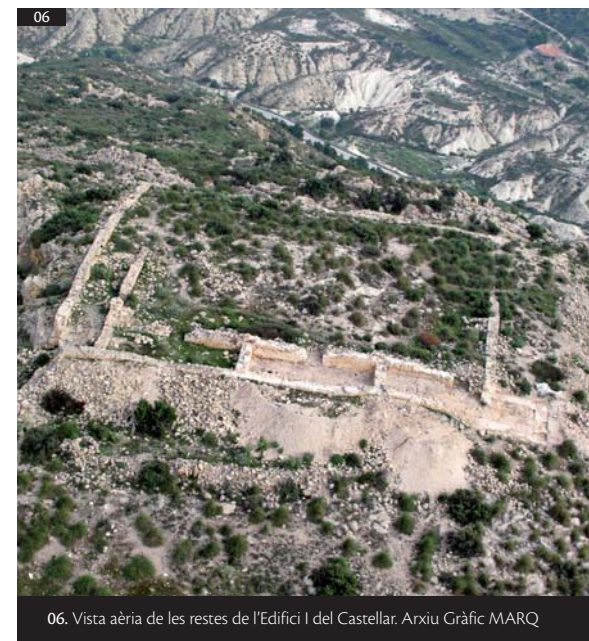
avec Callosa de Segura mais avec Callosa d'En Sarriá. Il y aurait alors une certaine cohérence à admettre que la zone contrôlée temporairement par les Banû I-Shaykh correspondait plutôt, au nord d'Alicante, à l'actuelle Marina Baja qu'aux régions topographiquement moins accidentées situées entre Elche et Alicante.

J'en viens à la seconde hypothèse, celle du rôle historique du Castellar, que je crois pouvoir présenter avec plus d'assurance que la précédente. La première des deux suppositions que je viens de formuler, qui revient à situer al-'Askar au nord d'Alicante plutôt qu'au sud, ne s'appuie que sur des données toponymiques qui resteraient à confirmer. Elle est pour l'instant éminemment fragile, et j'ai plutôt défendu la seconde, en considérant à la fois le contexte historique local connu (malheureusement de façon extrêmement fragmentaire) de la fin du IXème et du début du Xème siècle, et les données topographiques et archéologiques. Mais cette supposition relative à la localisation d'al-'Askar au Castellar de la Morera ne dépend pas de la seconde hypothèse sur le rôle historique de ce Castellar. Que ce dernier corresponde ou non à al-'Askar, le problème de ce que représente ce site dans l'histoire du termino municipal d'Elche se pose. Comment faut-il interpréter, dans leur ensemble, les vestiges archéologiques tout à fait remarquables que l'on y connaît depuis longtemps sans les avoir, jusqu'à la recherche en cours menée par le Musée d'Alicante, vraiment étudiés ni interprétés comme ils méritent? On ne peut pour l'instant répondre de façon assurée à cette question. Seule l'archéologie peut permettre d'avancer dans la solution des problèmes qu'ils posent. S'il est évident que la ville actuelle est toponymiquement l'héritière de la ville romano-visigothique, le passage du noyau urbain des Vème-VIIIème siècle à la ville musulmane bien attestée aux XIème-XIIIème siècle correspond, archéologiquement à un irritant "hiatus chronologique" dans la mesure où, comme on le sait le sous-sol de la ville actuelle n'a jusqu'à présent guère fourni de matériel archéologique prouvant une occupation durant les VIIIème-Xème siècles. Il me semble que le Castellar comble tout à fait logiquement ce hiatus.

L'absence d'informations sur Elche entre l'època de la conquesta arabe et les taifes ne conduit évidemment pas à penser que le territoire de l'ancienne cité romaine ait été dépeuplé pendant trois siècles. D'après la version du traité de Tudmîr qui mentionne la ville, celle-ci aurait été remise aux Arabes en 714, et la mention des Banû I-Shaykh par Ibn Hazm semble bien confirmer que des éléments orientaux s'y établirent. Le site fortifié de la Alcudia est abandonné à cette époque, mais, même en tenant compte de la dégradation des structures romaines ou romano-visigothiques, et d'une "desurbanisation" accusée, il fallait bien un centre au très vaste territoire de l'ancienne *Colonia Iulia Illici Augusta*, centre nécessaire pour assurer les quelques fonctions urbaines subsistantes et le contrôle politico-administratif de ce territoire et de sa population. On ne voit pas pourquoi le territoire d'Elche aurait été le seul de toute la zone orientale à en être dépourvu. On ne peut dès lors que rapprocher l'existence de vestiges médiévaux sur le site du Castellar de cette vraisemblance historique.

Em sembla que, particularment, criden l'atenció dos tipus de fragment. D'una banda, els fragments prou nombrosos d'unes àmfores africanes molt característiques, que es pot suposar *a priori* que no són més recents que del segle VIII, i, d'una altra, els també molt nombrosos vestigis d'alguns recipients molt característics fabricats a torn lent o torneta i sovint decorats amb cordons plàstics en relleu. Aquests materials em sembla que aconseguen un argument prou fort per a contemplar una ocupació contínua o discontinua de l'emplaçament durant l'alta edat mitjana, sens dubte anterior a l'edificació i a l'ocupació important del fortí del *Castellet*. Si tal és el cas, i ressuscitant la meua proposta d'identificació de l'emplaçament amb *al-'Askar*, trobaré possiblement en aquestes comprovacions un indicatiu suplementari per a defensar la idea d'un establiment, almenys de caràcter parcialment administrativomilitar, corresponent a l'època de la instal·lació dels guerrers àrabs del *yund* (exèrcit) sobre el territori d'Elx. El fet que aquesta població probablement s'haguera dispersat en les alqueries que posaven en valor el territori, no exclou que les autoritats tingueren decidida llavors l'ocupació d'un lloc fortificat (que podia existir anteriorment a ells), necessari per al seu control.

Es tracte o no d'*al-'Askar*, el Castellar d'Elx degué perdre sota el califat aquestes funcions de control i probablement de refugi en el període d'inseguretat que, al meu entendre, s'havia assegurat des de l'època de la conquesta àrab. El creixement d'Elx i el caràcter d'una vertadera *madina* dotada d'un recinte que l'actual ciutat adquireix en aquell moment, converteixen aquesta implantació defensiva i de control en inútil. Les funcions pròpiament urbanes es desenvoluparan en el futur sobre l'emplaçament que la ciutat ocuparà més tard, i l'antic emplaçament, incòmode i allunyat del lloc on es concentren fins ara, perd el paper "centralitzador" que havia tingut durant dos o tres segles. Açò comporta, lògicament, el seu abandonament i el seu oblit.

06. Vista aèria de les restes de l'Edifici I del Castellar. Arxiu Gràfic MARQ

La puissante enceinte qui entoure toute la zone occupée pose évidemment le problème chronologique fondamental d'une assignation à l'époque proto-historique, tardo-antique ou médiévale, problème que l'archéologie devrait pouvoir résoudre. En ce qui concerne les tessons de poterie ou de céramique visibles en surface, les descriptions rapides données avant les dernières fouilles notent que si l'on a pu trouver des indices non négligeables d'une occupation à l'âge du bronze, et moins évidemment dans l'Antiquité tardive, "el material islámico es el más abundante" (Sonia Gutierrez).

Les fouilles réalisés par le Musée d'Alicante dans le curieux et très intéressant ensemble fortifié qui domine le site, le Castillete (que je verrais volontiers, mais sans preuve, comme un établissement administratif-militaire correspondant à la prise de contrôle du territoire d'Elche par le pouvoir omeiyade dans les années 920) ont fourni une céramique datant, je crois, plutôt du Xème siècle [FIGURA 6]. J'écris cela en l'absence de données plus précises que celles que m'a apportées une brève présence sur les lieux lors des travaux effectués en 2009. En revanche, les constatations que j'ai pu faire sur le matériel relativement abondant que l'on peut trouver en parcourant ce vaste site me fait penser que son occupation doit être plus ancienne.

Deux types de tessons, me semble-t-il, attirent particulièrement l'attention: d'une part les assez nombreux fragments d'amphores africaines très caractéristiques, que l'on peut a priori supposer n'être pas plus récentes que le VIIIème siècle, et d'autre part les très nombreux aussi vestiges de récipients grossiers très caractéristiques fabriqués au tour lent ou à la tournette, et souvent décorés de cordons plastiques en relief. De tels matériels me semblent fournir un argument assez fort pour envisager une occupation continue ou discontinue du site durant le haut Moyen Age, sans doute antérieurement à l'édification et à l'occupation importante du fortin du Castillete. Si tel est bien le cas, et revenant à ma proposition d'identification du site avec al-'Askar je trouverai peut-être dans ces constatations un indice supplémentaire pour défendre l'idée d'un établissement à caractère au moins partiellement administratif-militaire correspondant à l'époque de l'installation des guerriers arabes du *yund* (armée) sur le territoire d'Elche. Le fait que ce peuplement se soit probablement dispersé dans les *alquerías* qui mettaient en valeur le territoire, n'exclut pas que les autorités aient alors aussi décidé l'occupation d'un lieu fortifié (qui pouvait exister avant eux) nécessaire à son contrôle. Qu'il s'agisse ou non d'al-'Askar, le Castellar dû perdre sous le califat ces fonctions de contrôle et probablement de refuge en période d'insécurité qu'il avait à mon sens assurées depuis l'époque de la conquête arabe. La croissance d'Elche et le caractère d'une véritable *madina* dotée d'une enceinte que la cité actuelle acquiert alors rendent cette implantation défensive et de contrôle inutile. Les fonctions proprement urbaines se développent désormais sur l'emplacement que la ville occupe désormais, et l'ancien site incommode et éloigné du lieu où se elles se concentrent jusqu'à aujourd'hui perd le rôle "centralisateur" qu'il avait eu pendant deux ou trois siècles. Cela amène logiquement son abandon et son oubli.

EL CASTELLAR D'ELX

PROBLEMES I PROPOSTES SOBRE UN ASSENTAMENT SINGULAR

«... Hi trobaràs qui t'explique aquest secret i t'aclarisca el cas ...»

Ibn Bassam, 542/1147

Els resultats obtinguts en aquests tres anys d'actuacions arqueològiques al Castellar d'Elx, tot i ser molt importants, únicament ens han permès arrapar la superfície de tota l'enorme massa d'informació i les dades que aquest excepcional jaciment arqueològic pot oferir. Tot i això, creiem que el contingut d'aquest catàleg mostra una bona part d'aquest potencial, a través d'una concepció plural i dialèctica de la investigació històrica que considerem pròpia. Des d'aquesta perspectiva, l'objecte de l'exposició, i el del nostre propi treball al jaciment, no ha estat mai presentar una interpretació tancada i hermètica del que va ser el Castellar d'Elx, sinó mostrar el calidoscopi d'explicacions i problemes que suggereix. El visitant que busque respostes i "veritats" clares i senzilles n'eixirà segurament decebut; per contra, aquells que estimen les preguntes trobaran en els nostres dubtes, hipòtesis, línies d'investigació actuals i futures públicament expressades, una senda oberta a la història per on començar a caminar. Volem, per tant, convidar-vos a fer amb nosaltres aquest llarg camí que teixeix la història discontinua entre *Illici* i Elx. En aquestes pàgines, hem presentat les traces fonamentals de la nostra recerca durant aquests tres anys, atenent no sols la seua materialitat en època islàmica sinó també l'existència dels seus assentaments anteriors, sobretot el substrat prehistòric i tardoromà. Hem posat en valor la potent arquitectura de les seues muralles, de les seues construccions singulars, com l'Edifici I, i l'àmplia presència dels seus espais domèstics, com l'Edifici III. També hem mostrat la qualitat del seu registre material, tant de l'època tardoromana com de la plenament islàmica, per acabar discutint el seu significat històric i social en un diàleg que volem fluid entre el registre material i les fonts històriques. Es tracta d'un breu passeig per aquest enclavament excepcional, un jaciment de gran extensió i estranya morfologia que, fins a hores d'ara, havia estat un gran desconegut de la comunitat científica i tractat de manera molt diversa per les fonts historiogràfiques locals. Aquestes línies finals, a tall de conclusió, pretenen contrastar de forma crítica la materialitat arqueològica que, com un trencaclosques, hem anat construint, peça a peça, amb les diferents hipòtesis i plantejaments d'indubtable atractiu històric que el lloc suscita, detenint-nos per a això en diversos arguments.

EL CASTELLAR D'ELX, UN ASSENTAMENT ISLÀMIC

Fent repàs del que s'ha exposat fins ara, partiem d'un jaciment la

cronologia del qual era més que dubtosa; fluctuava entre la remota prehistòria, en opinió de Pere Ibarra, i el món romà tan estimat pels erudits i il·lustrats que, com Cristóbal Sanz, reclamaven aquest origen, fins a arribar a la baixa edat mitjana que revelava Ibarra com època de la restauració del *Castellet* i que secundava Alejandro Ramos Folqués. Curiosament, en aquest ampli interval històric el passat musulmà del Castellar era pràcticament invisible i quasi semblava un tret xicotet de la seua trajectòria històrica. Doncs bé, una de les primeres conclusions que la investigació arqueològica ha pogut establir és precisament la indiscutible adscripció i cronologia islàmica de la majoria dels vestigis materials que cobreixen el turó del Castellar. Sense negar l'adscripció tardoromana de certs materials superficials, percentualment reduïda i topogràficament descontextualitzada, es pot afirmar que el Castellar d'Elx és, ara per ara, un assentament fonamentalment i eminentment islàmic, sense que hi haja cap evidència de restauracions o construccions baixmedievales al *Castellet* o en qualsevol altre lloc del turó. És cert que els treballs recents ja apuntaven en aquesta direcció, però no ho és menys que no s'hi havia produït una aproximació tan directa com la que ara hem pogut fer, posant en evidència el que una planificació amb metodologia actual pot oferir-nos.

I el que ens ha ofert és, en primer lloc, un material arqueològic obtingut en la prospecció de tot el turó i de les seues àrees adjacents que ens ha situat de manera aclaparadora en l'època medieval i, per tant, en l'època islàmica. Un vegada aclarida la primera incògnita, calia cenyir la forquilla cronològica i precisar en quin moment de la història d'*al-Andalus* ens trobàvem. La seqüència estratigràfica obtinguda mitjançant l'excavació sistemàtica en àrea oberta ha permès situar l'ocupació de l'assentament en plena època califal, entre la segona meitat del segle X i la primera meitat del segle XI, a partir sobretot de la seqüència obtinguda en les estances excavades de l'Edifici I [FIGURA 1], el qual, segons el que s'ha exposat en aquest catàleg, sembla ser la construcció més moderna de tot el conjunt.

EL CASTELLAR D'ELX I LA PROBLEMÀTICA DELS ASSENTAMENTS ANTERIORS

Tot i la precisa datació obtinguda, és cert que hi ha problemes cronològics encara sense resoldre i que potser en el futur podrien introduir subtils elements de discriminació cronològica dins de la

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

José Luis Menéndez Fueyo
Museu Arqueològic d'Alacant
(MARQ)

01. Panoràmica de l'Edifici I del Castellat. Arxiu Gràfic MARQ. 02. Vista aèria de l'Edifici III del Castellat. Arxiu Gràfic MARQ. 03. Restes parcials de la muralla meridional del Castellat. Arxiu Gràfic MARQ. 04. Treballs d'excavació a la muralla meridional. Any 2009. Arxiu Gràfic MARQ.

genèrica adscripció califal. D'una banda, un dels espais domèstics, l'Edifici III [FIGURA 2], sembla oferir una cronologia lleugerament més arcaica, atesa la nul·la presència de material vidrat, disfunció que també pot ser a causa de marcadors socials de rang o jerarquia. D'una altra, una sèrie de construccions en pedra seca, un material diferent a l'utilitzat en l'Edifici I per exemple, mostra certes similituds constructives amb construccions islàmiques primerenques, tot i que no es podrà confirmar fins que no s'actue en aquests espais i es corrobore el seu horitzó cronològic. Finalment, hi ha, a més a més, un recinte emmurallat d'enormes dimensions [FIGURA 3] que tanca 13,4 hectàrees i que clarament funciona en època islàmica, però que també és possible que reemprara en el seu traçat algun vestigi del bronze final, com planteja el treball de Juan Antonio López Padilla.

La presència de materials prehistòrics en l'estrat que dona suport a la base de la muralla, en almenys un dels petits sondejos que s'hi van practicar [FIGURA 4], obliguen a ser prudents i, amb les limitacions metodològiques que una intervenció puntual pot ocasionar, prendre en consideració l'eventual existència de fortificacions prehistòriques en un assentament amb un passat anterior a l'ocupació islàmica. En l'estat actual de la recerca, i davant l'exigu de la superfície excavada, resulta impossible afirmar si aquests materials estan en posició primària i daten en època prehistòrica el basament de la fortificació en aquest punt o si, com sembla més probable, estan formant part d'una deposició secundària, com a material remogut o aportat, en l'anivellament i el terraplenat constructiu d'època islàmica. L'excavació en extensió es fa imprescindible.

Hi ha, per descomptat, un basament, un material d'època prehistòrica, ja documentat en els treballs d'Ibarra, Ramos i el GIEA i en les prospeccions empreses pel MARQ l'any 2005 realitzades per el nostre col·lega Juan Antonio López Padilla, que mostra escasses evidències arqueològiques, però suficients per a plantejar l'existència d'una ocupació durant el III mil·lenni i una posterior reocupació d'un assentament durant el bronze final basat en les més fiables proves arqueològiques aportades per les tres campanyes de treballs del projecte.

D'una altra banda, hi ha també una poderosa remor de fons tardo-romà, com ha estat exposat adequadament per Noelia Checa, que se centra en la presència de material amfòric d'origen nord-africà, grans recipients de transport que poden superar fins i tot el metre d'alçària i que assoleixen capacitats properes als 80-90 litres, que se sumen a les referències de Pere Ibarra sobre la troballa de «fangs bizantins» que, segons ell, «abunda bastante en este yacimiento» (1926, 13), denominació referida indiscutiblement a la *terra sigillatas africana* tardana (ARS), de què descriu un interessant exemple (caixa 15, núm. 12) de plat amb decoració figurada impresa (figures humanes amb corones perlejades i una palma), que el mateix Ibarra compara amb exemplars de Villaricos publicats per Siret i que, lamentablement, no ha pogut ser localitzada entre els fons d'Ibarra dipositats al Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE). No obstant això, aquesta presència con-

corda amb la troballa d'exemplars similars, datats tipològicament en la segona meitat del segle VI o primers decennis del VII, en contextos visigots de moments avançats del segle VII a Recòpolis, on apareixen associades precisament a produccions amfòriques semblants a les del Castellat (Keay LXI, LXII, forma amb "orlo a fascia" i *spatheia*) (Bonifay i Bernal, 2008:105).

Entre aquestes àmfores destaquen la Keay LXII, tipus amfòric que durant el segle VI es converteix en un dels contenidors més difosos per la Mediterrània Occidental, identificant-se en nombrosos contextos de *Tarraco*, *Cartago* i en l'àrea catalana de l'entorn emporità, perdurant fins a finals del segle VI, moment en què s'assenyala la seua desaparició (Keay, 1998). No obstant això, sembla que la seua producció i consegüent exportació es prolonga fins al primer terç del segle VII d. C., i que fins i tot darrerament ha estat localitzada en contextos postvisigots a Recòpolis i El Tolmo de Minateda, posant-se sobre la taula la qüestió de la perduració d'importacions amfòriques africanes en contextos de la primera meitat del segle VIII d. C.

Uns altres envasos, menys nombrosos que la referida Keay LXII, també aporten dades cronològiques interessants: és el cas de l'àmfora tipus Keay XXXII, amb una datació entre el segle IV i mitjans del V d. C., o el tipus Keay LIII, que manifesten la seua aparició a Roma en contextos del segle V i la presència a Hispània de les quals és cada dia més gran, predominant en enclavaments costaners que s'escalonen entre el litoral català i Cartagena en contextos del segle VI, pervivint durant gran part del segle VII d. C., o com el tipus amfòric amb "orlo a fascia", esmentat adés, que sí que es descriu al Castellat, i que va poder penetrar juntament amb el tipus Keay LXII, en el problemàtic llinar del segle VIII.

El segle VIII resulta, per contra, esquiu en el cas del Castellat. Al marge d'aquestes importacions africanes, possiblement residuals, i algunes ceràmiques de mamellons del tipus Gutiérrez M 10.1, que Ibarra afirma haver trobat a l'àrea del *Castellet* (1926, 1), no hi ha indicis de produccions ceràmiques corresponents a un horitzó emiral primerenc. Aquestes produccions són, a hores d'ara, relativament ben conegudes al sud-est on disposem de bones seqüències estratigràfiques, entre les quals destaquen sobretot les del Tolmo de Minateda (Gutiérrez, Gamo i Amorós, 2003). La seua invisibilitat en el cas del Castellat ens obliga, tot i que l'argument *ex silentio* mai no és definitiu, i ens impedeix descartar una solució de continuïtat entre ambdues realitats. En aquest sentit, i en l'espera de precisar les cronologies, no convé oblidar que fins ara es percep un aparent hiati entre els materials "tardoantics o visigots" i el conjunt de l'ocupació islàmica, datable aparentment entre els segles X i XI, sense que a data de hui, i en absència de contextos estratificats, hàgem pogut documentar contextos plenament emirals, atribuïbles a la segona meitat del segle VIII i al IX. La presència d'aquests contextos és inexcusable per a proposar qualsevol eventual continuïtat poblacional entre els segles VII i X, continuïtat que, amb les dades disponibles hui, està lluny de quedar demostrada.

EL CASTELLAR D'ELX, DAVANT DELS SEUS

PROBLEMES HISTÒRICS

El problema de la localització del possible enclavament prehistòric i tardoromà enllaça directament amb l'origen de l'assentament islàmic i la possibilitat plantejada per Pierre Guichard sobre si es tracta de la *Madinat al-Askar* (la ciutat campament), enclavament oblidat per les fonts històriques i misteriós topònim "pseudourbà" que ha constituït, indubtablement, un dels al·licients per a la gènesi d'aquest projecte d'investigació.

En proposar la identificació del Castellar d'Elx amb aquest enclavament de primera època islàmica, aparent transsumpte d'una realitat percebuda com urbana pel geògraf oriental al-Ya'qūbī en la seua obra *Kitab al-buldan*, datada a finals del segle IX, s'ha de suposar l'existència d'un assentament d'època emiral, que fins ara l'arqueologia no ha estat capaç de reconèixer. Ni els materials aportats per la prospecció, ni la seqüència estratigràfica obtinguda en dos edificis del conjunt, han mostrat clarament l'existència d'un context plenament emiral amb el qual fonamentar la hipòtesi defensada en el seu dia per Pierre Guichard. No obstant això, també resulta prematur refutar-la totalment ja que part de la documentació arqueològica mostra cert grau de diversitat pel que fa a la seqüència plenament califal aportada fins ara pels tres anys d'investigació.

Una part de l'atractiu de la hipòtesi guichardiana emana de la seua vinculació amb els episodis de rebel·lia protagonitzats per Banū al-Sayj, descendent de l'àrab Muhammad b. 'Abd al-Rahmān Al-Šayj al-Aslamī, que es va alçar reiteradament amb els seus fills en el marc de la primera *fitna*, en un ambient de dissidència generalitzada a les zones de València i Tudmir⁽¹⁾. Al-Šayj al-Aslamī es va negar a participar en l'expedició a Pamplona del 924, dirigida pel llavors emir 'Abd al-Rahman II, que va ser assetjat mentre el seu fill Muhammad b. 'Abd al-Rahmān b. Al-Šayj al-Aslamī resitia a la ciutat d'*al-Askar*, als afores de València. La submissió d'Al-Aslamī es va tancar transitòriament amb el lliurament d'algun dels seus castells i l'obligació d'establir-se a Alacant, si bé els Banū al-Sayj van tornar a rebel·lar-se i van ser definitivament sotmesos en la nova campanya del 928, en què cauen novament Callosa i Alacant amb totes les seues fortaleses subordinades i alcassabes circumdants; els rebels van ser portats a Còrdova.

El valuós testimoni de la *Yamhara*, d'Ibn Hazm, que Banū al-Sayj situa a Elx i els seus districtes i voltants, unit a la resistència d'un dels membres d'aquest llinatge àrab a la il·localitzada *al-Askar* són a la base de la hipòtesi de Guichard, que relaciona l'assentament del Castellar amb aquesta mítica ciutat. És indiscutible que les característiques topogràfiques d'aquest assentament d'altura quadren bé amb la situació de dissidència generalitzada, i que la vinculació del llinatge amb l'entorn d'Elx la consolida. En aquesta línia, seria fàcil suposar que el Castellar d'Elx va ser, d'alguna manera, una de les fortaleses subordinades o alcassabes circumdants sotmeses al poder de la família d'Al-Aslamī, rics propietaris que pretenien amb la rebel·lia afirmar la seua sobirania respecte a l'estat, com van fer els

Banū Hayyay o els Banū Jaldūn a Andalusia. Més improbable ens sembla -sense descartar la hipòtesi completament- la seua identificació amb *al-Askar*, perquè per més que els Banū al-Sayj estiguessen radicats a Elx, la menció expressa al fet que la ciutat es trobava als afores de València, elimina el camp d'Elx com a eventual candidat. Deixant oberta l'atractiva possibilitat de localitzar un assentament dels dissidents en els primers anys del segle X -que, no obstant això i no convé oblidar-ho, no té de moment base arqueològica-, el ben cert és que la realitat material que hi trobem s'inscriu millor en el context del final de la dissidència i la implantació del poder del califa al territori. No obstant això, encara que hàgem aportat una mica de llum a la ubicació històrica del jaciment, continuem sense resoldre la pregunta sobre davant quin tipus d'assentament ens trobem.

EL CASTELLAR D'ELX, MADĪNA O HISN?

La discussió científica que aquesta pregunta suscita s'ha plantejat amb discrepàncies al si del mateix equip científic, però la seua resposta és, ara per ara, prematura, ja que no comptem encara amb prou elements d'anàlisi. Tot i això, en l'estat actual de la investigació, la magnitud del recinte emmurallat, que tanca una superfície de 13,4 hectàrees i les seues característiques constructives, obliguen a intentar entendre quin paper juga aquest jaciment en el conjunt del poblament de la zona en aquesta època.

Les hipòtesis plantejades fins ara suggereixen interpretar-lo com un poblat fortificat, construït sobre un substrat material d'època tardoromana, en els llinars del segle X, en el context poblacional resultant de la desestructuració de les xarxes d'assentaments en altura amb posterioritat a la *fitna*. Podríem englobar, com indica S. Gutiérrez «... en un nuevo tipo de hábitat fortificado, que puede construirse *ex novo* o, por el contrario, aprovechar el solar de antiguos refugios enricados...» (Gutiérrez Lloret, 1996, 285).

Més que refugis en altura, a l'estil del Monastil (Elda), el Zambo (Novelda), el Forat (Crevillent) o els Castellarets a Petrer, el Castellar d'Elx es tractaria d'un autèntic poblat emmurallat -un *hisn*- on la superfície plana del turó elevat s'aprofita per a edificar l'àrea domèstica. El seu caràcter com a lloc fortificat, encara que amb zones residencials al seu interior, queda fora de tot dubte, per la seua ubicació en altura i per la presència d'un recinte emmurallat de primer ordre que recorre tot el jaciment, amb una amplària de prop de dos metres i una alçària conservada superior als dos metres en algun dels seus punts. El Castellar deu pertànyer a aquest context i a aquest grup d'assentaments, al costat d'uns altres com ara el Castellar d'Alcoi, El Cabezo del Moro i El Cabezo Soler. Els materials que ofereixen aquests assentaments evidenciaríen la gradual integració de les comunitats rurals en els mercats urbans, ja que gran part dels materials documentats al jaciment corresponen a productes que són realitzats a les terrisseries de la propera ciutat d'*Ilīci* (Elx). La raó de ser d'aquest tipus d'assentaments és, en opinió de S. Gutiérrez, la creixent valoració dels espais de conreu i la necessitat d'estructurar el seu poblament en alqueries, indicant que, per a realitzar aquest plantejament, és

absolutament necessari un nivell d'uniformització cultural i un teixit social homogeniament islamitzat (Gutiérrez Lloret, 1996, 285). Per això, la cronologia d'aquest tipus d'assentaments pot vincular-se a la política de consolidació de l'estat califal durant gran part del segle X, com a desenllaç d'aquest progressiu grau d'islamització que pateix el territori durant els segles VIII i IX (Azuar Ruiz, 1994, 85). Davant d'aquesta postura, com hem explicat anteriorment, tenim la proposta plantejada pel professor Pierre Guichard i que ha servit de base per a la gènesi d'aquest projecte, on proposa l'eventual identificació del Castellar amb un assentament islàmic primerenc, potser d'origen campamental i amb trets "urbanitzants", al qual s'anomenaria *al-Askar* -terme que curiosament significa "el campament"-, aparent transsumpte d'una realitat percebuda com urbana pel geògraf oriental al-Ya'qūbī a finals del segle IX i que Guichard vincula al llinatge àrab dels Banū al-Sayh, famosos pels seus episodis de dissidència als castells d'Alacant i de Callosa de Segura entre els anys 924 i 928, assentat, segons Ibn Hazm, als districtes i voltants d'Elx (Guichard, 2007, 99 -105).

Certament, el Castellar aporta llum en un hiato material i cronològic fins ara inqüestionable, a la vista de les proves arqueològiques per a l'evolució del poblament d'Elx i el seu entorn. Els recents treballs de la fundació universitària L'Alcúdia a la ciutat d'*Ilīci* [FIGURA 5] demostren l'existència d'importants contextos visigots -a més d'alguns materials emirals de moment descontextualitzats- i la converteixen en la més plausible identificació de la ciutat esmentada en el famós Pacte de Teodomir de l'any 713.

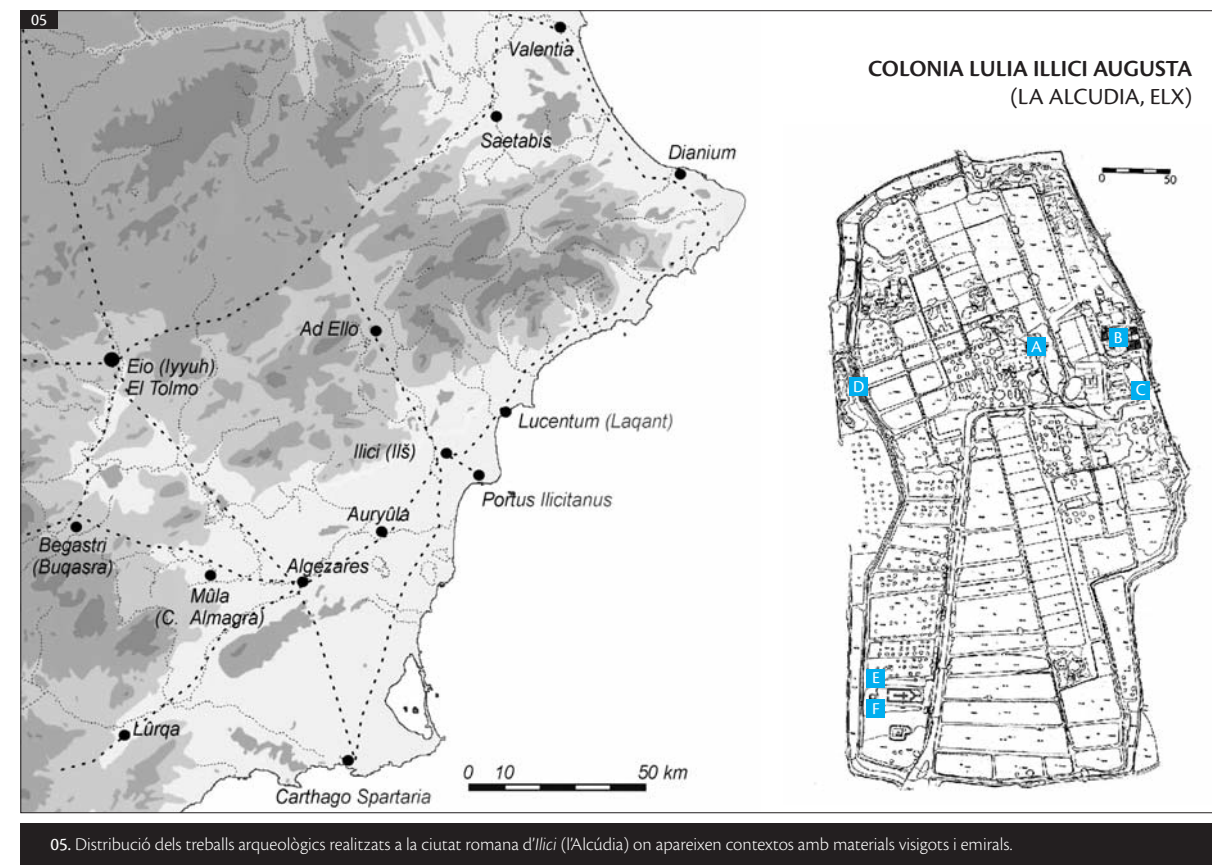
L'ABANDONAMENT DEL CASTELLAR I L'ORIGEN DE LA CIUTAT ISLÀMICA D'ELX

La posició topogràfica del Castellar d'Elx, així com l'espectacularitat de les seues defenses, emfatitzen el caràcter estratègic de l'assentament i la seua importància en el complex context del final del califat i l'adveniment de les taifes. El que sembla clar és que l'assentament va perdre la seua raó de ser al llarg del segle XI, fins a abandonar definitivament, mentre floria aigües avall del Vinalopó, la *Madinat Ilīš* amb la qual necessàriament va haver de coexistir.

¿Seran els ocupants del Castellar, com els d'uns altres poblats d'altura, els que ajuden en l'ocupació i la potenciació de la *Madinat Ilīš* que naix a partir de la primera meitat del segle XI? Encara no hi ha confirmacions ni certes per a respondre a aquesta pregunta, però sens dubte seria un plantejament molt atractiu, sobretot a la vista dels descobriments que el solar de l'actual ciutat d'Elx ha oferit en aquests darrers 10 anys d'intenses excavacions arqueològiques urbanes (Azuar i Menéndez, 1999, 679-690; López Seguí, 2001, 165-174; López Seguí, Martínez Carmona i Valero Climent, 2002, 47-58; Esquerme, Ortega, Molina i Molina-Burguera, 2004, 59 - 83; Barceló i López, 2006, 1977-1978).

La ciutat, el ple desenvolupament de la qual havia d'ubicar-se fins ara en època almohade, comença a descobrir un origen que es pot retrotraure a la primera meitat del segle XI (Azuar Ruiz, 2010). És obvi que l'arribada dels almohades en la segona meitat del segle XIII consolida i reforça l'entitat urbana de *Madinat Ilīš*, millorant les seues infraestructures i desenvolupant-les al màxim nivell urbà possible

(1) Sobre aquest assumpte podeu veure, a més de les reflexions de Pierre Guichard en aquest mateix volum, la síntesi de S. Gutiérrez (1997, 290-1)

05. Distribució dels treballs arqueològics realitzats a la ciutat romana d'*Ilīci* (l'Alcúdia) on apareixen contextos amb materials visigots i emirals.

- A. Església del Foro. S. VII
- B. Habitat. SS. IV-VII
- C. Cementeri oriental intraurbà. SS. IV-V
- D. La muralla. S. III
- E. La basílica. SS. IV-VII
- F. Cementeri *Ad Sanctos*. SS. VI-VII

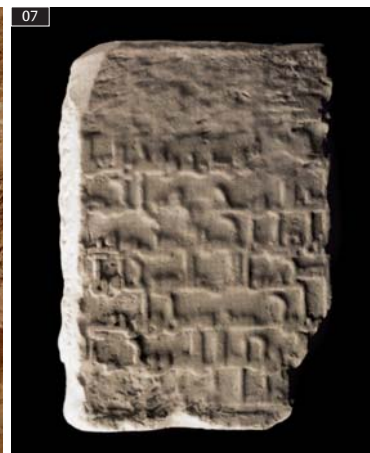
en l'època, per la qual cosa el que s'ha publicat fins ara és correcte. No obstant això, les proves arqueològiques recents semblen demostrar que tant la trama defensiva com la urbana, així com els elements propis que fan que un assentament pugui ser considerat ciutat (mesquita, banys, estructures industrials, carrers, etc.), van ser creats en la primera meitat del segle XI.

Fins i tot, el mateix recinte emmurallat, després de les excavacions que s'han realitzat en diferents punts de la muralla considerada almohade, sembla clarament construït al segle XI i millorat en època almohade, encara que aquestes reformes no van comportar cap ampliació de la superfície urbana ja dissenyada durant la primera època taifal. Ho demostren les intervencions realitzades per l'equip d'Eduardo López Seguí al Palau d'Altamira, on es va comprovar l'existència d'un llenç de la muralla amb doble parament de maçoneria en el sòcol i alçat de tàpia, a la zona de la plaça de Baix, seu de l'antiga Tresoreria Municipal, on la muralla i la torre existent puja uns 8 o 9 metres d'alçària i que s'ha datat en el segle XI, a la zona de la Casa de la Cort, àrea que en els anys 90 del segle XX havia documentat una muralla del segle XII i que ara ha oferit dates més primerenques, centrades en els finals del segle XI, a la zona del vessant del riu Vinalopó, on s'ha excavat un tram de la muralla datat al segle XI i al voltant de la mateixa torre de la Calaforra -obra, aquesta sí, de clara cronologia almohade-, i la plaça de Santa Isabel, on va aparèixer una torre de planta quadrangular reblida per la construcció d'una casa-palau d'època almoràvit (López Seguí *et alii*, 2004, 1933-1958).

A aquestes excavacions caldria afegir les dades oferides per les activitats artesanals. En concret, pel tester del carrer Filet de Fora (Elx), (Azuar Ruiz i Menéndez Fueyo, 1999, 679-690) o el *hammam* del Convent de Santa Llúcia [FIGURA 6], antic cenobi mercedari i hui propietat, des de fa uns anys, de l'Orde de les Germanes Clarisses, que està ubicat a la plaça de la Mercé, davant de la torre de la Calaforra (López Padilla, Menéndez Fueyo, Azuar Ruiz, 1997), el material de la qual, procedent de la trinxera exterior de la fundació dels banys, la situa en contextos situats entre els segles X-XI.

06. Interior dels Banys Àrabs del Convent de Santa Llúcia a Elx. 07. Inscripció del segle XI trobada en les excavacions de Cases de la Mare de Déu. Il·lustració presa de Barceló i López, 2006, 74, Fig 4.

Un altre argument que se suma a la discussió és la necessària estructura urbana, com en el cas documentat en excavacions dels solars dels carrers La Fira amb el carrer Javaloyes, els números 4, 6 i 8 del carrer Sant Pere, així com la confluència amb el carrer Bisbe Tormo i l'esplèndida excavació de la replaceta de la Fregassa (Esquembre, Ortega, Molina i Molina-Burguera, 2004, 1959-1983). Un últim cas, seria el de l'altra ciutat, la ciutat dels morts, la necròpoli, aquell espai a extramurs de la *Madina* que, en el cas d'Ilís, il·lustra l'excavació de les Cases de la Mare de Déu, davant del Palau d'Altamira, que va oferir la descoberta d'una *lawh* o làpida funerària [FIGURA 7] amb inscripció àrab datada al mes del *rayab* de l'any 664 de l'Hègira -14 de maig del 1068 - que, tot i que va aparèixer fora de context, sí que prova l'existència d'alguna necròpoli datada al segle XI en les proximitats de la mesquita aljama, ubicada en el cas de la medina il·licitana al solar de l'actual Basílica de Santa Maria, a pocs metres del solar de les Cases de la Mare de Déu (Barceló i Seguí, 2006, 74).

L'ACLARIDOR TEXT D'IBN BASSAM

En realitat, un vegada exposades les bases de l'abandonament produït al Castellar d'Elx a principis del segle XI i l'origen islàmic de l'actual ciutat d'Elx, seguim fent-nos la mateixa pregunta: davant quin tipus d'assentament ens trobem? Sense poder encara determinar-ne la resposta i havent exposat les propostes que donen suport a les dues opcions, en mostrem, per acabar, una més. Quedem-nos amb la recent aportació d'una font escrita, en la qual creiem que apareix referenciat el Castellar d'Elx en un text literari del segle XII utilitzat recentment per la investigadora Carmen Barceló per parlar de la realitat urbana d'Elx durant el segle XI (Barceló i Seguí, 2006). Aquest text, de tall literari, va ser arrellegat per Ibn Bassam (m. 542/1147), qui el va copiar d'una obra en prosa redactada per Muhammad ibn Muslim, secretari de la cort d'Alí de Dènia, dedicada al senyor de Mallorca al-Murtada (1075-1094). L'acció se situa en l'any 1061, data de la mort d'al-Mansur, quan al-Muqtadir de Saragossa estava importunant cert castell del Senyor de Dènia i encarrega al seu secretari la recerca d'aliats:

08. Reconstrucció idealitzada de la ciutat d'Elx en època islàmica. Arxiu Gràfic MARQ.

«Vaig sortir de Ilís a punta de sol amb un temps tan carregat com els ulls d'un insomne, de manera que, tot just es van obrir les parpelles dels núvols van començar a caure les llàgrimes a dojo i amb violència. Vaig a caminar per un camí relliscós, sota un impressionant aiguat les gotes es dispersaven com fletxes i plovent amb ganes. No paraven de ressonar els trons i de córrer les aigües, fins al punt que vaig creure que el meu sostre s'havia convertit en mar i que el cel, eclipsat, s'havia desplomat sobre mi, imaginant que la sentència de Déu estava a punt de complir-se, en trobar aigua i aigua, ja que si intentava refugiar en algun mur, gairebé es venia avall, o, si tractava de posar-me fora de perill en algun lloc, l'hi s'empassava la terra.

Vaig dir: em refugiaré en una muntanya que em protegís de l'aigua, estant cert el mal que em podia produir aquella adversitat. No havia fet més que intentar salvar-me al vessant de la muntanya occidental (al-tur al-garbi) i de pujar a l'altiplà del campament oriental (al-fustat al-sarqui) -hi trobaràs qui t'explique aquest secret i t'aclearisca el cas-, i va ser com si Déu es fera palés a la muntanya i la xafara o com si Moisès l'haguera sacsejada contra mi, perquè va baixar en forma de pluja, feta trossos, corrent cap a l'abisme, i en aquest nivell jo estava i al punt en la superfície em trobava...»

Deixant de banda la qualitat del text i el seu valor, els autors reflexionen sobre els topònims que hi apareixen i que, en la seua opinió, situen perfectament la geografia del poblament islàmic il·licità d'aquesta època. En el seu raonament, Ilís és l'Alcúdia, situada a ponent del riu Vinalopó, mentre que *al-Fustat* (el campament oriental) seria l'actual ciutat d'Elx, construïda com un assentament militar com «... la primera ciutat fundada pels conqueridors musulmans i el primer lloc de residència dels governadors àrabs...». Això explicaria la característica planta omeia del recinte emmurallat d'Elx, amb el seu traçat pràcticament rectangular i amb les torres en sortint a les cantonades i els llenços perimetrals [FIGURA 8] (Barceló i López, 2006, 1977-1978).

Sense desmerèixer la qualitat de l'exposició dels nostres col·legues, ens atrevim a dissentir de la proposta plantejada, ja que en aquest

esquema interpretatiu del text d'Ibn Bassam hi ha arguments difícilment acceptables. En primer lloc, és certament improbable que cap autor àrab, que coneguera l'entorn, situara en els segles XI i XII la ciutat d'Ilís a la vella Illici, convertida ja en aquells dies en un ermituró (*al-kudia*, l'Alcúdia): d'una altra banda, és difícil suposar al solar d'Elx l'existència d'una ciutat campamental primerenca, ja que els seus vestigis més antics rarament superen els llindars del segle XI; per fi, cap coneixedor del camp il·licità podrà reconèixer entre l'Alcúdia i Elx, per literària que siga la descripció, el paisatge muntanyós on va buscar refugi el viatger, ni percebrà Elx al cim d'un altiplà.

En canvi, el Castellar compleix perfectament els criteris d'identificació geogràfica exposats per C. Barceló i E. López en el seu article, en situar-se en una zona muntanyosa que domina el camí cap al Castillo del Río (Asp), ocupant un altiplà o muntanya *-al-Tur-* on cal

pujar, com indica el text d'Ibn Bassam (2006, 77). Si identifiquem el Castellar amb el campament oriental (*al-Fustat al-sarqî*) del text, la ubicació d'Ils és òbvia, i coincideix amb l'actual emplaçament d'Elx, la *madîna* d'Ils en el moment en què s'escriu el text. Continuem amb el joc de miralls: què va poder veure el nostre viatger en pujar a l'altiplà del campament oriental buscant refugi de la pluja? ... Segurament un altiplà emmurallat, que ja va impressionar Cristóbal Sanz en el segle XVII, que fins i tot hui impressiona i «que encara conserva en l'angle més elevat, és a dir el nord-est, una caserna fortificada», tal com el va descriure Pere Ibarra molts segles després. Pensem que va veure el Castellar d'Elx.

Un vegada més, el Castellar d'Elx [FIGURA 9] es converteix en la clau que ajudaria a comprendre millor el hiat existent en el registre entre l'abandonament d'Ilici (l'Alcúdia) i la fundació de *Madinat Ils* en el

seu actual emplaçament, el temps en què Ilici va deixar de ser Ilici i Ils va començar a convertir-se en Elx, a l'ombra del Castellar. No obstant això, encara hi queda molt per fer i dir. El projecte, actualment en fase inicial, ja està oferint respostes a les hipòtesis plantejades, i la seua significació històrica només s'explicarà a la llum dels resultats d'una rigorosa investigació historicoarqueològica. El debat científic està obert i la discussió sobre el Castellar de la Morera -es tracte o no d'un *al-Askar* concret, d'una ciutat, d'un poblat o d'un campament- es contempla necessàriament en l'estratègia d'una investigació científica dissenyada i planificada, sense que la seua eventual identificació altere o afecte la tasca de documentació arqueològica empresa per aquest equip. Potser, com deia Ibn Bassam, el Castellar només siga aquell vell campament arruïnat on un solitari viatger es va arrecerar un dia de la pluja, i nosaltres busquem l'explicació dels seus secrets.

09. Vista panoràmica del Castellar d'Elx. Arxiu Gràfic MARQ.

EL CASTELLAR D'ELX BIBLIOGRAFIA

ABAD, L., MORATALLA, J., TENDERO, M., 2005: "Contextos de la antigüedad tardía en las termas Occidentales de la Alcúdia" (Elx, Alacant), *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia* 16, (Múrcia), p. 133-147.

ACIÉN ALMANSA, M., 2001: "La formación del tejido urbano en al-Andalus", *La ciudad medieval: de la casa al tejido urbano. Actas del primer curso de historia y urbanismo medieval organizado por la Universidad de Castilla-La Mancha*, J. Passini (coord.), Universitat de Castella-la Manxa, (Conca), p. 11-32.

AMAMRA, A.-A., Y FENTRESS, E., 1990: "Sétif: évolution d'un quartier", *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología. La maison hispano-musulmane. Apports de l'Archéologie*, Granada, p. 163-76.

ARTHUR, P., 1995: "Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy", Sagui, L. ed., *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes (Roma, 11-13 maig 1995), Florència, 157-184.

AZUAR RUIZ, R., 1981: *Castellología Medieval Alicantina: Área Meridional*, Alacant.

AZUAR RUIZ, R., 1989: *Denia Islámica. Arqueología y poblamiento*, Institut Juan Gil-Albert, Alacant.

AZUAR RUIZ, R., 1994: "Formación y consolidación de los territorios castrales en época islámica. Los Husun del Vinalopó (Alicante. Siglos VIII al XI)", *Fortificaciones y castillos de Alicante. Los Valles del Vinalopó*, (Alacant), p. 67-103.

AZUAR RUIZ, R., 1998: "Del Hisn a la Madîna en el Sharq al-Andalus, en época de los reinos de Taifas (siglo XI)", De Toledo a Huesca. *Sociedades medievales en transición a fines del siglo XI (1080-1100)* (Saragossa), p. 29-43

AZUAR RUIZ, R., 1998a: "Fortificaciones de Taifas en el Sharq al-Andalus", *Castillos y Territorio en al-Andalus*, (Berja), p. 116-140.

AZUAR RUIZ, R., 1998b: "Espacio hidráulico y ciudad islámica en el Vinalopó. La huerta de Elche", *Agua y Territorio*, II, (Petrer-Villena), p. 11-31.

AZUAR RUIZ, R., 2010: "La arqueología de los 'años oscuros' del *Sharq al-Andalus*. De Almanzor a 'Abd al-'Aziz de Valencia", *Boletín de Arqueología Medieval* 14, (Madrid), en premsa.

AZUAR RUIZ, R., (coord.), 2004: *El Ribat Califal. Excavaciones e investigaciones (1984-1992)*. *Fouilles de la Rábita de Guardamar 1*, Col·lecció de la Casa de Velázquez, volum núm. 85, Madrid.

AZUAR RUIZ, R.; GUTIÉRREZ LLORET, S., 1999: "Formación y transformación de un espacio agrícola islámico al sur del País Valenciano: el bajo Segura (siglos X-XI)", *CASTRUM V*, (Múrcia, 1992), p. 201-211.

AZUAR RUIZ, R.; MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 1999: "El Alfar islámico de Elche (Alicante) (siglos XI-XIII)", *II Congreso de Arqueología Peninsular*, (Zamora), p. 679-690.

AZUAR RUIZ R., et alii, 1989: *La Rábita califal de Guardamar del Segura (Alicante): Cerámica, fauna, malacofauna y epigrafía*, Alacant.

BAZZANA, A., 1986: "Essai de typologie des ollas Valencienes", *II Congreso Internacional de Cerámica Medieval del Mediterráneo Occidental*, (Toledo), p. 93-99.

BAZZANA, A., 1992: *Maisons d'Al-Andalus*, Madrid.

BAZZANA, A., CRESSIER, P., GUICHARD, P.; 1988: *Les Châteaux ruraux d'Al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*, Madrid.

BELTRÁN LLORIS, M., 1970: *Las ánforas romanas en España*. Saragossa.

BEVIÁ GARCÍA, M., 1989: "Els banys d'Elx. Primera aportació", *Baños árabes en el País Valenciano*, (València), p. 107-112.

BONIFAY, M.; BERNAL, D., 2008: "Recópolis, Paradigma de las importaciones africanas en el Visigothorum Regnum. Un primer balance", *Zona Arqueológica. Recópolis y la ciudad en la época visigoda*, 9, *Alcalá de Henares*, 98-115

BORREGO COLOMER, M.; SARANOVA ZOZAYA, R.; 1990: "La ciudad islámica de Elche. Fortificación y espacios urbanos", *Boletín de Arqueología Medieval* 4, (Madrid), p. 173-193.

BORREGO COLOMER, M.; SARANOVA ZOZAYA, R., 1991: "Las murallas islámicas de Elche. Primeros datos arqueológicos", en Azuar Ruiz, R., (coord.), *Fortificaciones y castillos de Alicante*, (Alacant), p. 111-147.

CÁNOVAS UBERA, A., CASTRO DEL RÍO, E. i MORENO ALME-NARA, M., 2008: "Análisis de los espacios domésticos en un sector de los arrabales occidentales de Qurtúba", *AnAAC*, 1, Còrdova, p. 201-220.

CAPELLI, C., CABELLA, R., 2004: *Note sulla caratterizzazione dei rivestimenti delle ceramiche medievali*. Istituto internazionale di studi liguri, Bordighera.

CASAL GARCÍA, T., 2008: "Características generales del urbanismo cordobés de la primera etapa emiral: el arrabal de Saqunda", *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* (Còrdova), 1, p. 109-134.

CASTILLO GALDEANO, F. i MARTÍNEZ MADRID, R., 1990: "La vivienda hispanomusulmana en Bayāna", *La casa hispanomusulmana. Aportaciones de la Arqueología. La maison hispano-musulmane. Apports de l'Archéologie*, Granada, p. 111-128.

ESQUEMBRE BEBIA, M.A.; ORTEGA PÉREZ, J.R.; MOLINA MAS, F.A.; MOLINA-BURGUERA, G.; 2004: "Vivienda y trama urbana de época islámica en el Sur de Alicante", *De la Medina a la Vila. II Jornadas de Arqueología Medieval*, (Alacant), p. 59-81.

GONZÁLEZ PRATS, A., 1986: "El poblado calcolítico de Les Moreres en la Sierra de Crevillente, Alicante", *El Eneolítico en el País Valenciano*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, (Alacant), p. 89-99.

GRUP IL·LICITÀ D'ESTUDIS ARQUEOLÒGICS (GIEA), 1982: "El Castellar: Introducción a su estudio", *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 37, (Alacant), p. 67-85.

GUICHARD, P., 1987: "Crecimiento urbano y sociedad rural en Valencia a principios de la época de los reinos de Taifas (siglo XI después de J.C.). Traducción y comentario de un texto de Ibn Hayyān" *Estudios sobre historia medieval*, (València), p. 153-174.

GUICHARD, P. 2007: "Le Castellar de Morera d'Elche est il la Madīna d'al-ʿAskar des textes arabes?", *MARQ. Arqueología y Museos* 2, (Alacant), p. 99-105.

GUTIÉRREZ LLORET, S.; 1988: *Cerámica común paleoandalusí del Sur de Alicante (siglo VII-X)*, Alacant.

GUTIÉRREZ LLORET, S., 1996: *La Cora de Tudmīr. De la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez - Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.

GUTIÉRREZ LLORET, S., 1998: "Ciudades y conquista: el fin de las civitates visigodas y la génesis de las mudūn islámicas en el sureste de al-Andalus", *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Casa de Velázquez-CSIC, (Madrid), p. 137-157.

GUTIÉRREZ LLORET, S., 2004: "Ilici en la Antigüedad Tardía. La ciudad evanescente", *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, (Alacant), p. 95-110.

GUTIÉRREZ LLORET, S., 2007: "La islamización de Tudmīr: Balance y perspectivas", *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VI-IX siècles): La transition*, (Madrid), p. 275-318.

GUTIERREZ LLORET, S.; GAMO PARRAS, B. i AMORÓS RUIZ, V., 2003: "Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval en el sureste de la Península Ibérica", en L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce (eds.), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad* (II Simposio de Arqueología, Mérida 2001), Anejos de AEspA XXVIII, p. 119-168, Madrid.

GUTIERREZ LLORET, S., ABAD CASAL, L., GAMO PARRAS, B., 2005: "Eio, lyyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a Madīna islámica", *VI Reunió d'Arqueologia cristiana hispánica*, (Barcelona), p. 345-370.

GUTIÉRREZ, S.; MENÉNDEZ, J. L.; GUICHARD, P., 2008: "El Castellar de la Morera de Elche: Madīna o Hisn?", *Lucentum* XXVI, (Alacant), p. 176-191.

GUTIÉRREZ LLORET, S. i CÁNOVAS GUILLÉN, P., 2009: "Construyendo el siglo VII: arquitecturas y sistemas constructivos en el Tolmo de Minateda", *El sigloVII frente al siglo VII. Arquitectura*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XLVIII, Madrid, p. 91-131.

GUTIÉRREZ LLORET, S.; CAÑAVATE CASTEJÓN, V., 2010: "Casas y cosas: espacios y funcionalidad en las viviendas emirales del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)", *Homenaje a Maryelle Bertrand*, en prensa.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S., 1997: "Desde la periferia de El Argar. La Edad del Bronce en las tierras meridionales valencianas". *Saguntum-PLAV*, 30, (València), p. 93-114.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. i LÓPEZ MIRA J. A., 1992: "Bronce final en el Medio Vinalopó. A propósito de dos conjuntos cerámicos en el Tabayá (Aspe, Alicante)" *Homenaje a E. Pla. Trabajos varios del SIP*, 89, (València), p. 1-14.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. i PÉREZ BURGOS, J. M., 2005: "En busca de nuestros orígenes. El poblamiento prehistórico en Sax". En FJ. Gil Peláez (coord.): *Historia de Sax. Tom I.*, (Sax), p. 103-128.

IBARRA RUIZ, P., 1926: *Contribución al estudio del arte español-Elche. Materiales para su historia. Ensayo demostrativo de su antigüedad e importancia histórica*, Conca.

IZQUIERDO BENITO, R., 1990: "La vivienda en la ciudad hispanomusulmana de Vascos (Toledo). Estudio arqueológico", *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología. La maison hispano-musulmane. Apports de l'Archéologie*, Granada, p. 147-162.

IZQUIERDO BENITO, R. 1994: *Ciudad hispanomusulmana "Vascos". Navalmoralejo (Toledo). Campañas 1983-1988*, Patrimoni Històric, Arqueologia, Castella-la Manxa.

JIMÉNEZ DE CISNEROS HERVÁS, D., 1909a: "Resumen de algunas excursiones realizadas por la provincia de Alicante, y datos relativos a los temblores de tierra ocurridos en febrero de 1909". *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, IX, fasc. núm- 5, (Madrid), p. 249-260.

JIMÉNEZ DE CISNEROS HERVÁS, D., 1909b: "Excursiones por los alrededores de Elche", *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, IX, fasc. 7, (Madrid), p. 355-360.

JIMÉNEZ DE CISNEROS HERVÁS, D., 1925: "Indicación de algunos yacimientos prehistóricos y noticia acerca de otros". *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, XXV, fasc. núm. 2, (Madrid), p. 1-11.

JOVER MAESTRE, F. J., 1997: *Caracterización de las sociedades del II milenio ANE en el Levante de la Península Ibérica: producción lítica, modos de trabajo, modo de vida y formación social*. Tesis Doctoral (inèdita). Universitat d'Alacant.

JOVER MAESTRE, F. J. i LÓPEZ PADILLA, J. A., 1999a: "Campesinado e Historia. Consideraciones sobre las comunidades agropecuarias de la Edad del Bronce en el Corredor del Vinalopó". *Arxiu de Prehistòria Llevantina* XXIII. Diputació Provincial de València, (València), p. 233- 257.

JOVER MAESTRE, F. J. i LÓPEZ PADILLA, J. A., 1999b: "Una nueva propuesta del alcance espacial septentrional de las prácticas sociales argáricas", *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*: Cartagena, 1997, Vol. 2, p. 275- 286.

JOVER MAESTRE, F. J. i LÓPEZ PADILLA, J. A., 2004: "2100- 1200 BC. Aportaciones al proceso histórico en la Cuenca del río Vinalopó" *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*. Ajuntament de Villena i Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, (Villena-Alacant), p. 285- 302.

JOVER MAESTRE, F.J. i LÓPEZ PADILLA, J.A., 2005: *Barranco Tuer-to y el proceso histórico en el corredor del Vinalopó durante el II milenio AC*. Vestigim, 1. Monografies del Museu Arqueològic de Villena. Aj. de Villena. Museu Arqueològic "José María Soler". Villena (Alacant).

JUAN CABANILLES, J., 1990: "A propòsit d'un punyal de retoc en peladures i sílex polit de la Cova del Barranc de l'Infern (Gandia, València)", *Arxiu de Prehistòria Llevantina*, XX, Diputació de València, (València), p. 201- 222.

KEAY, S., 1984: *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A tipology and Economic Study: the Catalan Evidence*, BAR Inter. Ser. 196, 2 vols, Oxford.

KEAY, S., 1998: "African Amphorae", Sagui, L. ed., *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes (Roma, 11-13 maig 1995), Florència, 141-155.

LÓPEZ MIRA, J. A., 1995: "Actividad textil en el Bajo Vinalopó desde la Prehistoria Reciente hasta la Romanización", *XXIII Congrés Nacional d'Arqueologia* (Elx, Alacant), p.339 -348.

LÓPEZ PADILLA, J. A., 2006: "Consideraciones en torno al Horizonte Campaniforme de Transición", *Arxiu de Prehistòria Llevantina*, 26, Diputació Provincial de València, (València) p. 193- 243

LÓPEZ PADILLA, J. A., 2009: "El grupo argárico en los confines de El Argar", en Hernández, Soler i López (ed.) *En los confines de El Argar. Una cultura de la Edad del Bronce en Alicante*, Diputació d'Alacant. MARQ, (Alacant), p. 246-267

LÓPEZ PADILLA, J.A. i XIMÉNEZ DE EMBÚN, T., 2008: "Excavaciones arqueológicas en el yacimiento emiral de Cabezo Pardo (San Isidro-Granja de Rocamora, Alicante). Primeros resultados.", *De Hispania a Al-Andalus. Dinámica de cambio cultural a la luz de la Arqueología*, (Alacant), en premsa.

LÓPEZ SEGUÍ, E., 2001: "L'Alcasser de la Senyoria", *Castillos y torres en el Vinalopó*, Col·lecció l'Alcoleja 4, (Petrer), p. 175-180.

LÓPEZ SEGUÍ, E.; MARTÍNEZ CARMONA, A. i VALERO CLIMENT, A., 2002: "Reflexiones en torno a la evolución histórica de Elche a partir de la excavación del solar de les cases de la Mare de Déu", *Castells* 8, (Alacant), p. 47-58.

LÓPEZ SEGUÍ, E.; GÓMEZ MARTÍNEZ, I., PASTOR MIRA, A., TENDERO FERNÁNDEZ, F. E. i TORREGROSA JIMÉNEZ, P.; 2004: "Elche medieval: la evolución de sus sistema defensivo", *De la Medina a la Vila. II Jornades d'Arqueologia Medieval*, (Alacant), p. 33-59.

MARTÍ OLIVER, B., 1981: "La Cova Santa (Vallada, Valencia)", *Arxiu de Prehistòria Llevantina*, XVI, , Dip. de València, (València), p.159-196.

MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 2005: "La cerámica de la rábita califal", en Azuar Ruiz., (coord.), *El Ribat Califal. Excavaciones e investigaciones (1984-1992)*, (Madrid), p. 89-130.

MIRABET, A. i REMESAL, J., 2007: "In Africa et in Hispania Etudes sur l'huile africaine", *Proyecto amphorae bajo los auspicios de la real academia de la historia*, Barcelona.

MOLINA LÓPEZ, E., 1972: *La Cora de Tudmir según al-'Udri (s. XI). Aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del SE peninsular*, "Cuadernos de la Historia del Islam 4", sèrie monogràfica núm. 3, Madrid.

MOLINA MAS, F.A., 1999: "La cerámica del Bronce Tardío e inicios del Bronce Final en el Valle Medio del río Vinalopó: el ejemplo del Tabayá (Aspe, Alicante)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9: p. 117-130.

NAVARRO PALAZÓN, J., 1990: "La casa andalusí en Siyasa: ensayo para una clasificación tipológica", *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología. La maison hispano-musulmane. Apports de l'Archéologie*, (Granada), p. 177-198.

PLA BALLESTER, E., MARTÍ OLIVER, B. i BERNABÉU AUBÁN, J., 1983: "La Ereta del Pedregal (Navarrés, València) y los inicios de la Edad del Bronce", *XVI Congreso Nacional de Arqueología* (Múrcia-Cartagena, 1982), p. 239-245

RAMALLO, S.; RUIZ, E. i BERROCAL, Mª C., 1997: "Un contexto cerámico del primer cuarto del siglo VII en Cartagena", *Arqueomediterrània*, 2/1997, p. 203-228.

RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1975: *La ciudad romana de Illici. Estudio arqueológico*, Elx.

RAMOS FOLQUÉS, A., 1953: *Mapa arqueológico del término municipal del Elche*, A.E.A XXVI, Alacant.

RAMOS FOLQUÉS, A., 1989: *El Eneolítico y la Edad del Bronce en la Comarca de Elche*, Ed. Ajuntament d'Elx, Sèrie Arqueològica II, Elx.

RAMOS, R.; PÉREZ, T.; 1988: "Excavaciones arqueológicas en la muralla medieval de Elche", *Pobladores de Elche 10*, (Elx), p. 41-59.

REYNOLDS, P., 1985: "Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante", *Lucentum IV*, (Universitat d'Alacant), p. 245-265.

REYNOLDS, P., 1985: *Trade in the Western Mediterranean, A.D. 400-700: The ceramic evidence*. BAR Int. Ser. 604, Oxford.

REYNOLDS, P. 1993: *Settlement and pottery in the Vinalopo Valley (Alicante, Spain), 400-700 AD*, Oxford.

SAGUÍ, L. 1998: "Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo?", Saguí, L. ed., *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes (Roma, 11-13 maig 1995), Florència, 305-330.

SANZ, C.; 1954: *Recopilación en que se da cuenta de las cosas antiguas como modernas de la ínclita villa de Elche*, manuscrit del 1621 publicat sota el títol *Excelencias de la villa de Elche*. Arxiu Municipal d'Elx.

SIMÓN GARCÍA, J. L., 1998: *La metalurgia prehistórica valenciana*. Treballs diversos del SIP,93. Diputació Provincial de València. València.

SOLER GARCÍA, J. M., 1981: *El Eneolítico en Villena*, Sèrie Arqueològica, 7, Universitat de València.

TÉRES, E., 1957: "Linajes árabes en al-Andalus, según la Yamhara de Ibn Hazm", *Al-Andalus XXII, fascs. 1 i 2*, (Madrid), p. 53-112 i p. 337-376.

TRELIS MARTÍ, J., 1995: "Aportaciones al conocimiento de la metalurgia del Bronce Final en el sureste peninsular: el conjunto de moldes del Bosch (Crevillente –Alicante)" *XXIII Congrés Nacional d'Arqueologia*, vol. I, (Elx), p. 185-190.

TRELIS MARTÍ, J., MOLINA MAS F.A., ESQUEMBRE BEBIÁ M.A. i ORTEGA PÉREZ J. R., 2004: "El Bronce Tardío e inicios del Bronce Final en el Botx (Crevillente, Alicante): nuevos hallazgos procedentes de excavaciones de salvamento", en: Hernández Alcaraz, L. i Hernández Pérez, M. (ed.) *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*, Ajuntament de Villena i Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, (Alacant), p. 319-323

VIGUERA, M. J. i CORRIENTE, F., (trads.), 1981: *Crónica del Califa 'Abdarrahman III an-Nasir entre los años 912 y 924 (al-Muqtabis V)*, Saragossa.

EL CASTELLAR D'ELX

L'ORIGEN DE LA CIUTAT MEDIEVAL

Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE)

De l'1 octubre al 8 de desembre del 2010

De dimarts a dissabte de 10.00 a 13.30 i de 16.30 a 20.00 h

Diumenges i festius de 10.30 a 13.30 h. Dulluns tancat.

Crédits

ORGANITZACIÓ

Ajuntament d'Elx

Institut Municipal de Cultura de l'Ajuntament d'Elx

Museu Arqueològic i d'Història d'Elx "Alejandro Ramos Folqués" (MAHE)

Diputació d'Alacant

Museu Arqueològic Provincial d'Alacant (MARQ)

Fundació MARQ

PATROCINI

Institut Municipal de Cultura de l'Ajuntament d'Elx

COORDINACIÓ INSTITUCIONAL

Josep Albert Cortés i Garrido

Joan Antoni Oltra Soler

COORDINACIÓ

Anna Álvarez Fortes

Rafael Martínez García

Manuel H. Olcina Doménech

Rafael Ramos Fernández

Jorge A. Soler Díaz

COMISSARIAT

Sonia Gutiérrez Lloret

José Luis Menéndez Fueyo

Pierre Guichard

INSTITUCIONS COLLABORADORES

Universitat d'Alacant

Arxiu Històric Municipal d'Elx

EXPOSICIÓ

Concepte creatiu

Pep Sempere Estudio de Diseño

Textos

Sonia Gutiérrez Lloret

José Luis Menéndez Fueyo

Traducció

Assutzena Sangüesa Aguilar

Il·lustració

Arly Jones

Restauració de peces

Elena Santamarina Albertos

-Àrea Restauració MARQ-

Rotulació i impressió

Rotuart

MAHE

Tècnic de sala

Serafín Quiles Coves

Personal de sala

José Salvador Baldo Guillén

Juan Francisco Barriga Capilla

David Cano Clemente

Rafael Castillo Melero

Francisca Costa Amaro

Antonia García del Río Molina

Sara Mateo Andújar

M^a del Carmen Pizana Abadía

Asunción Ribera Campillo

Antonia Soriano Gil

CATÀLEG

Maquetació

Cristian Alberola García

Textos

Sonia Gutiérrez Lloret

José Luis Menéndez Fueyo

Pierre Guichard

Javier Martí Oltra

Josefa Pascual Pacheco

Juan Antonio López Padilla

Roberto Ferrer Carrión

Joaquín Pina Mira

Noelia Checa Martínez

Lucía Candela Torregrosa

Revisió dels textos

Anna Álvarez Fortes

José Luis Menéndez Fueyo

Rafael Martínez García

Documentació

Sonia Gutiérrez Lloret

Rafael Azuar Ruiz

José Luis Menéndez Fueyo

Roberto Ferrer Carrión

Joaquín Pina Mira

Alicia Castelló de León

José Manuel Torrecillas

Fotografies

Autors del catàleg

Arxiu Gràfic MARQ

Juan Francisco Barriga Capilla

Jaume Brotons Cano

Sol Pérez

Impressió

Azorín

Assegurança

FIATC

Dipòsit legal

A-xxxx-2010

I.S.B.N.

978-84-92667-06-2

Agraïments

A quantes persones i entitats han permès, amablement, l'accés als diferents llocs i que, amb la seua col·laboració, han fet possible aquesta exposició. També a tots aquells que ens han precedit en la investigació, excavació i cura del Castellar d'Elx.

Ajuntament d'ELX

el Castellar
d'ELX
L'ORIGEN
DE LA CIUTAT
MEDIEVAL

MUSEU ARQUEOLÒGIC I D'HISTÒRIA D'ELX
«ALEJANDRO RAMOS FOLQUÉS» MAHE
1 OCTUBRE • 8 DESEMBRE 2010

